

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Sønderjysk Månedsskrift

7 • 2012

Sønderjysk Månedsskrift

Udgivet af Historisk
Samfund for Sønder-
jylland i samarbejde
med Museum
Sønderjylland
og Kulturfokus

Pris for medlemskab
295 kr. årligt incl. moms
og forsendelse.
Enkeltnumre 35 kr.
Særnumre 45 kr.

Ekspedition
Haderslevvej 45
6200 Aabenraa
Tlf. 74 62 46 83
hssdj@hssdj.dk
www.hssdj.dk

Kontortid
Mandag-torsdag 9-14

Redaktion
Kim Furdal (ansv.)
Museum Sønderjylland
ISL-Lokalhistorie
Haderslevvej 45
6200 Aabenraa
Tlf. 74 62 58 60
kifu@museum-
sonderjylland.dk

Lennart Madsen
Museum Sønderjylland
- Arkæologi Haderslev

Elsemarie Dam-Jensen
Museum Sønderjylland
- Kulturhistorie Tønder

© Sønderjysk Månedsskrift og forfatterne

Layout
Ove Kirketerp
Tekst & Design
Haderslev

Tryk
Winds Bogtrykkeri A/S
Haderslev

I dette nummer

Kapitalister og katolikker på Nordstrand 255
Stormfloden i 1634 ødelagde det meste af øen Nordstrand. Det blev starten til opbygningen af et helt anderledes samfund end resten af vestkysten. Lektor dr.phil. Carsten Porskrog Rasmussen fortæller om genopbygningen af den hårdt plagede ø efter kapitalistisk model og etableringen af hele to katolske menigheder.

Bager festbageren nu også virkelig til fest? . . . 264
Ph.d. stipendiat ved Afdeling for Dialektforskning ved Københavns Universitet Sebastian Møller Bak stiller spørgsmålet og kommer til et noget andet svar, end vi ville forvente.

Mølleri i Hertugdømmet Slesvig 268
Fra middelalderen og frem til industrialiseringen var møllerne landbosamfundets industri anlæg. Helge C. Jacobsen har set på de forskellige mølletyper, som prægede det sønderjyske landskab.

Bygningskultur på grænsen - Kruså Vandmølle . 277
De sidste årtier har været hårde ved Kruså Vandmølle. Men man aner stadig fortids storhed. Museumsinspektør Kim Furdal tegner et portræt af en mølle, som i hovedstadsområdet for længst var blevet ombygget til liebhaverboliger.

Grænseerindringer fra 1920 282
Den 1. juni 1920 kom Søren Højmark-Jensen til Tønder for at blive stationsleder for en kontrolstation mellem Danmark og Tyskland. Senere nedskrev han sine erindringer om det første møde med Tønder til sine børn. Nu har månedsskriftets læsere også lejlighed til stifte bekendtskab med hans erindringer.

Bognyt 286

Det sker - i Museum Sønderjylland 288

Bagsiden om forsiden 292
Møllerdatteren havde et ildt ry, hvis man skal tro skæmteviserne, men måske var det kun et spørgsmål om brødnid. Overinspektør Elsemarie Dam-Jensen går bag mølledatterens angene.

Forsidebilledet:
Slotsvandmøllen og mølledammen i Aabenraa.

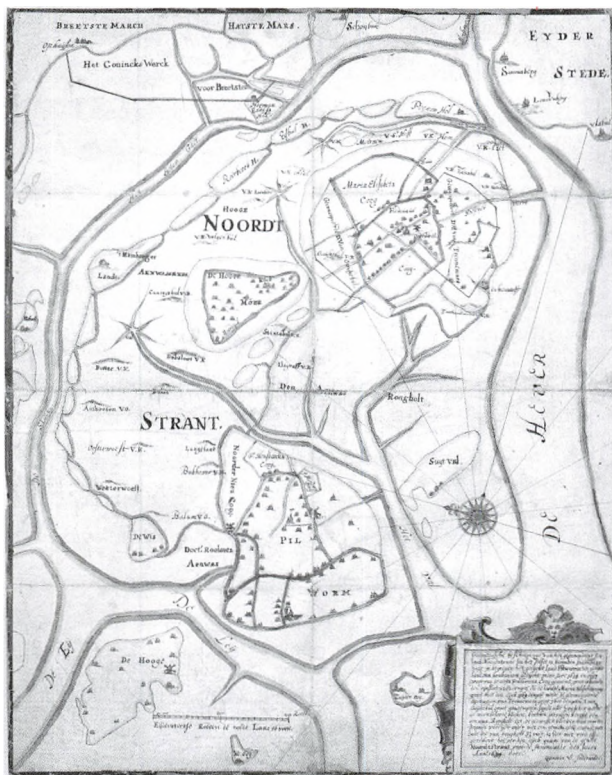
Foto: Kim Furdal.

Kapitalister og katolikker på Nordstrand

Af Carsten Porskrog Rasmussen

Stormfloden i 1634 ødelagde det meste af øen Nordstrand. Den østlige ende blev senere inddiget af nederlandske investorer, som skabte et samfund, der var ganske anderledes end resten af vestkysten. Lektor dr.phil. Carsten Porskrog Rasmussen fortæller om genopbygningen af den hårdt plagede ø efter kapitalistisk model og etableringen af hele to katolske menigheder.

NORDSTRAND ER I DAG en tyndt befolket halvø på Sydslesvigs vestkyst, som for tiden mest kommer i medierne, fordi den er hjemsted for Slesvig-Holstens ministerpræsident, Peter Harry Carstensen. Fra senmiddelalderen til 1634 var Nordstrand derimod navnet på en stor, u-formet ø vest for Husum. Dette gamle Nordstrand var tæt befolket og intensivt dyrket, men jorden var meget skævt fordelt. En hel del indbyggere var helt jordløse, og mange andre ejede

Kort tegnet af digegreve Indervelden 1659. Man ser konturerne af den forsvundne ø og de tre mindre øer, som oversvømmelsen efterlod.

Pellvorm nederst, Nordstrandischmoor i midten og det ny Nordstrand øverst. Øst er opad.

kun små arealer, mens der på den anden side var en elite af rige storbønder. Et par storbondeslægter var ligefrem adlet, men ellers var storbønderne formelt stadig bønder. De havde ikke desto mindre høj status og stor magt. Nordstrand havde sin egen lov og sin egen administration, hvor den øverste leder, stalleren, nok var udpeget af hertugen, men styret i alt væsentligt var i hænderne på de lokale storbønder. Det berømte frisiske selvstyre var langt fra demokratisk, men det var et styre, der udgik fra samfundets egen elite, ikke udefra.

Denne ø blev ufatteligt hårdt ramt af stormfloden i 1634. I runde tal druknede tre fjerdedele af øens ca. 8.000 indbyggere, og ca. tre fjerdede-

le af de 1.772 gårde og huse blev ødelagt af bølgerne. Overalt var digerne slået i stykker. I den laveste midterste del var ødelæggelserne så voldsomme og de overlevende så få, at det var helt håbløst at redde disse sogne, men i sydvest lykkedes det indbyggerne i det gamle Pellworm sogn at få lukket digerne igen med nogen hjælp fra overleverne fra andre dele af øen og en udenlandsk storinvestor.

Umiddelbart så det endnu bedre ud i sognene Odenbüll, Evensbüll og Trendermarsch i den sydøstlige del. Her stod halvdelen af husene endnu, og ca. halvdelen af befolkningen var stadig i live. Indbyggerne gik da også i gang med at lukke digerne igen. Men nye stormfloder de næste år

Den nuværende gammelkatolske kirke, den såkaldte St. Tehresiendom, er bygget 1887 efter tegninger af den nederlandske arkitekt C. Verhoef til erstatning for kirken fra 1662.

Illustration: Alt-Katholische Pfarrgemeinde Nordstrand.

*Den gammelkatolske menighed
har en rig skat af tekstiler,
heriblandt denne messehagel.*

slog igen hul, og nu var de overlevendes kræfter ved at være udtømt. En del blev hængende som halligbeboere, men at genskabe den rige ø bag digerne magtede de overlevende ikke.

Geninddigningen

Hertug Frederik 3. af Gottorp valgte nu at bruge en radikal fortolkning af den gamle regel om, at "den der ikke vil dige, må vige". Han overlod simpelthen al ret til jorden på den undergangne ø bortset fra Pellworm-enden til et nederlandsk konsortium. Ved en såkaldt oktroj fra 1652 blev det fastslået, at de nederlandske investorer fik fuld ejendomsret til jorden, fuld ret til selv at administrere samfundet og udpege alle embedsmænd, religionsfrihed og frihed for alle militære og skattemæssige krav bortset fra, at de efter 14 år skulle betale 1/2 rigsdaler pr. demat i årlig ejendomsskat. De tilbageværende beboere mistede alt, selv deres huse, som de nye investorer dog skulle betale en erstatning for.

De nye investorer tog hurtigt fat, og 1654 var den første kog inddiget. Den fik navnet Fridrichskoog, efter hertugen af Gottorp. Allerede 1657 fulgte endnu en kog, som efter hertuginde fik navnet Marie Elisabeth Koog, 1663 en tredje, Trendermarsch Koog. På godt ti år var det dermed lykkedes at skabe en ø på godt 3.700 demat eller godt 18 kvadratkilometer. Det havde kostet meget store midler. Om-

Illustration: Alt-katolische Pfarrgemeinde Nordstrand.

kostningerne for den første kog var godt 220.000 hollandske gylden, den anden 146.500 og den tredje ca. 150.000 - altså godt en halv million gylden i alt, svarende til ca. en kvart million rigsdaler efter slesvig-holstensk mønt. Naturligt nok var den første kog dyrest, fordi den krævede diger til alle sider, mens de to følgende kunne udnytte den første kog på den ene side.

Investorerne mente da også, at det stadig var muligt at inddige flere arealer, og 1675 erklærede de over for hertugen, at de ville gå i gang samme år. De følgende års politiske uro i Hertugdømmerne, hvor de gottorpske områder flere gange blev besat af kongen, satte dog projektet i bero. Men da hertugen i 1689 havde fået sine lande igen, skred Nordstrands ejere til værket og inddigede 1691 den såkaldte 'Neue Koog' på godt 1.300 demat. Øen havde nu et samlet areal på godt 5.000 demat eller ca. 25

kvadratkilometer. Det er en ottendedel af den ø, der var gået under 1634.

Investorerne

Fire mænd stod bag den første kog, men sjælen var digegreve Qurinius von Indervelden. Hans far Frans Indervelden havde været digegreve ved Dordrecht i den sydlige del af Holland, og da hertugen af Gottorp 1641 bad den nederlandske regering om ekspertbistand, var det ham, der blev udsendt for at vurdere mulighederne for at genvinde noget af det tabte. Indervelden havde ment, at det godt kunne lade sig gøre, og den overbevisning havde han givet i arv til sine sønner. Sønnen Quirinius dannede da i 1652 et konsortium sammen med sin kones stedfar Alewyn von der Wordt og en onkel, Abraham von der Wercken, begge også fra egnen ved Dordrecht, samt en adelsmand, Junker Joseph de Smid, fra egnen ved Antwerpen.

Investorerne kom fra begge sider af grænsen mellem republikken Nederlandene og de såkaldt spanske Nederlande (nuværende Belgien), ja Qurinius Indervelden var på dette tidspunkt selv digegreve på den spanske side. Uanset, at der i generationer havde hersket mere eller mindre permanent krig mellem Nederlandene og Spanien, kunne der altså stadig være tætte økonomiske og familiemæssige forbindelser mellem de to områder. Ud over familiebånd og forretning var de fire investorer forbundet af deres katolske tro. De spanske Nederlande var et katolsk land, men republikken Nederlandene, som ellers var overvejende calvinistisk, rummede også et stort katolsk mindretal, idet der var en omfattende religionsfrihed.

De første investorer fik hurtigt brug for yderligere penge. Første nye storinvestor blev Christian de Cort, pater ved det såkaldte oratorium i Mechelen i de spanske Nederlande. Oratorierne var en ret ny katolsk lægmandsbewægelse, organiseret i en række 'huse'. De Cort var overhoved for huset i Mechelen. Egentlig lægmand var han dog ikke, fordi han også var katolsk præst i Mechelen. Han skød nu penge ind og fik til gengæld ret til at få tien-de af kogen, men til gengæld lovede han at sikre sjælesorgen. Et par år senere købte han også Junker de Smidts andel og blev dermed også én af de vigtigste investorer.

Inddigningen af de næste koge krævede flere investorer, som man fandt gennem oratoriebevægelsen. En ny markant skikkelse var Johannes van Neercassel, som fra 1652 blev leder af det katolske domkapitel, som stadig fandtes i Utrecht, og fra 1663 var katolsk ærkebiskop. Ikke bare han selv, men især domkapitlet trådte ind som investor. Det samme gjorde en række katolske institutioner og personer, både fra republikken, de spanske Nederlande og Frankrig.

På flere måder var det en højst usædvanlig ejerkreds, som omkring 1670 sad på Nordstrands tre daværende koge. I Hertugdømmerne var det ellers kun i byerne Frederikstad, Glückstadt og Altona, at katolikker overhovedet havde ret til at bo, og ingen andre steder måtte de eje landbrugsjord. Nordstrand var i øvrigt ikke bare på katolske hænder, men på fjerne. Quirinius von Indervelden var ganske vist selv flyttet til øen, men de øvrige investorer boede stadig langt borte. Også i international sammenhæng var det en bemær-

kelsesværdig flok, der nu ejede øen, for de kom fra tre lande, som ofte var i krig med hinanden. Investorerne var til gengæld forbundet af at tilhøre den såkaldte jansenisme, som var en særlig bevægelse inden for den katolske kirke.

Kredsen undergik flere markante ændringer over de kommende år. De Corts bo blev erklæret konkurs efter hans død i 1669, og hans jord og retigheder fordelt mellem hans kreditorer, deriblandt hans søstre og en stor del af kredsen omkring ærkebiskop Neercassel. 1678 købte hertug Christian Albrecht så de franske investoreres andel på godt 700 demat for 50.000 rigsdaler, som han dog aldrig betalte. To år senere solgte hertugen jorden videre til sin kældermester Daniel Freins. Han var også katolik og stammede fra Rhinlandet, men havde en årrække været vinhandler i Slesvig. Han havde tidligere lånt penge til flere af Nordstrands parthavere og blev nu selv den største jordejer på øen, hvor han i øvrigt købte yderligere jord.

I 1718 var øens knap 5.000 demat delt på 26 ejere. Største jordbesidder var nu Utrecht domkapitel med knap 800 demat, og en stribe gejstlige nederlandske institutioner under oratoriets paraply havde i alt ca. 500, mens landskabet Nordstrand som institution havde 151. Største private ejer var Maria Elisabeth Freins med 692 demat, hvoraf 133 var arvet efter faderen, kældermester Freins, hovedparten fra manden Franciscus Indervelden. Endnu et medlem af slægten Indervelden, Johann Walther Indervelden, ejede 448 demat og en tredje slægtning 148 demat. Fru Freins' brors arvinger sad på 262 demat, hendes syv søstre eller deres arvinger hver på om-

kring 130. I alt ejede medlemmer af slægterne Indervelden og Freins dermed ca. 2.350 demat eller næsten halvdelen af øen. Det meste af resten tilhørte seks andre nederlandske investorer, mens seks personer med mere nordfrisiske navne hver sad på mindre lodder af 4-52 demat.

Nordstrands ejere inddigede 1737-39 en femte kog. Den blev imidlertid ødelagt ved en stormflod 1751. Den tabte investering medførte en stribe konkurser, som stort set blev enden for familierne Freins, Indervelden og Claessen van Vreeden som jordejere. Oratoriet mistede også sine besiddelser, men fik dem gradvis købt tilbage, og domkapitlet slap stort set uden skrammer, så store arealer forblev ejet af katolske institutioner langt borte langt op i 1800-tallet. Ellers begyndte jorden at gå over på de mere lokale hænder. Den mest markante af de nye ejere var Pay Harrsen. Han kom til øen som forpagter i 1731, men da de store konkurser ramte øen i 1750'erne, overtog han store arealer, og over de følgende år øgede han gradvis sine besiddelser. Ved sin død ejede han over 700 demat. Samtidig blev ejerskabet gradvis fordelt på flere personer, og antallet af gårde steg.

Ejere og forpagtere

Nordstrand var ikke bare ejet på en højst usædvanlig måde de første ét til to hundrede år efter 1652, men også drevet. De nederlandske investorer inddelte øen i en række meget store gårde. På et kort over øen fra 1725 er markeret tre kirker, tretten navngivne gårde, to møller og nogle få mindre huse. Der var noget flere gårde i virkeligheden, men store var de. De over 700 demat, som hertugen havde

Kander og bæger til opbevaring af indviet altervin, vievand og hellig olie fra den gammelkatolske kirke på Nordstrand.

overtaget fra de franske interesser og solgt videre til Freins, blev drevet under tre store gårde, og Utrecht domkapitels næsten 800 demat udgjorde fire gårde: én på 377 demat, én på godt 200 og to á 95.

Langt det meste af øens jord blev forpagtet ud. I 1718 blev kun ca. 1.100 demat, altså ca. en fjerdedel, drevet af ejerne, og kun fire personer drev lige præcis den jord, de ejede, og hverken mere eller mindre. Den ene var Johann Walther Indervelden, som drev sine ca. 450 demat, de tre andre derimod småbesiddere. Inderveldens svigerinde, fru Freins, drev ca. en tredjedel af sin jord for egen regning og forpagtede resten ud, mens omvendt tre andre jordejere forpagtede mere jord til, end de selv

havde. I alt drev 16 personer hver over 100 demat, fem drev 50-100 demat og seks under 50. Intet andet sted i Vestslesvig var ejet af så få personer og drevet under så store gårde.

I den tidlige periode havde øen forpagterdynastier, som den havde ejerdynastier. Slægten Indervelden var den eneste af ejerfamilierne, som var flyttet til øen. Til gengæld var en række nederlandske landmænd flyttet med som forpagtere. Da Utrecht domkapitel blev jordejer på øen i større stil, flyttede Willebrort Pynacker, som var nevø til ét af kapitlets medlemmer, til øen som forpagter af kapitlets største gård på over 300 demat, som siden blev kendt som 'Pynackerhof'. To andre gårde blev forpagtet ud til Jan Claessen van Vre-

den, som senere selv købte jord. I 1718 drev hans ene søn 306 demat, den anden hele 579 demat. Også disse slægter var af nederlandsk rod og katolsk tro. I rækken af forpagtere var der dog også navne, som klinger mere nordfrisisk som Sax Jensen, Hans Ottsen, Mathias Jacobsen eller Lorenz Hansen.

Ved siden af de 20-30 familier, som drev øens jord, var der et betydeligt større tal, som arbejdede som landarbejdere. De fleste var af lokal rod og lutheranere. Dem siger kilderne bare langt mindre om. Så sent som omkring 1864 mente J.P. Trap imidlertid, at øen rummede ca. 110 gårde og 350 jordløse huse. Skønt der var blevet flere gårde end før, var øen stadig især befolket af jordløse landarbejdere. Landbosamfundet på Nordstrand var et kapitalistisk samfund, som lignede England mere end andre egne i Hertugdømmerne, præget som det var af fraværende jordejere, forpagtere på store gårde og en stor underklasse af landarbejdere.

Øens styre

Oktrojen gav Nordstrands ejere et meget omfattende selvstyre, hvor de både selv kunne bestemme reglerne, idet de måtte indføre deres egen landret, og selv stod for forvaltning og retspleje. Myndigheden over øen tilkom de såkaldte hovedparticipanter. Oprindeligt var der fire investorer og fire anparter, men gradvis blev parterne delt og antallet øget, først til 12 og siden til 24. Til hver part hørte én stemme i participantforsamlingen, som var øens højeste myndighed. Mens jorden var individuel ejendom, var øens styre altså en slags aktieselskab, hvor man havde stem-

mer efter ejerandel. Oprindeligt hang participantskabet sammen med ejerandelene i den første kog, så 50 demat i denne kog udgjorde én part, et såkaldt kabel, og gav én stemme. Gradvis blev participantskabet og jordejendommen dog skilt ad, så stemmeandelen kunne arves og sælges delvis skilt fra jordejendommen.

I 1662 havde familien Indervelden tre af 24 stemmer, mens resten var fordelt på de fjerne investorer i republikken Nederlandene, de spanske Nederlande og Frankrig. I 1720 havde Utrecht domkapitel fire parter, oratoriet én, slægten Freins seks og slægten Indervelden $5 \frac{5}{8}$, mens de øvrige stemmer var fordelt på en række investorer. Slægterne Inderveldens og Freins mange parter blev splittet ad ved konkurserne midt i 1700-tallet. Til gengæld øgede Utrecht domkapitel sin part. I 1770 havde det næsten otte parter, i år 1800 $9 \frac{3}{4}$. Gradvis tilfaldt flere og flere stemmer desuden selve landskabet Nordstrand som institution.

Nogle få gange mødtes de udenlandske investorer til en slags generalforsamling i Nederlandene, men ellers parkerede de i det daglige deres indflydelse hos deres fuldmægtige. Det gjaldt først og fremmest stalleren, som var øens ledende embedsmand, udpeget af participantforsamlingen. Allerede 1656 valgtes Quirinius van Inderveldens kun niårige søn, Franciskus. De første år blev forretningerne i praksis varetaget dels af faderen, dels af en anden 'kommisarisk' staller, men Franciskus tiltrådte 1668 og fungerede til sin død 1716, hvor han blev afløst af sin søn Quirinius. Indervelden-stallerne var ukronede konger af Nordstrand. Ud over deres

embede var de selv blandt de største jordbesiddere og blandt de største aktive landmænd og repræsenterede på en enestående måde forbindelsen mellem den daglige ledergruppe på øen og ejerinteresserne i Nederlandene.

1746 gik Quirinius van Indervelden imidlertid fallit og måtte forlade øen. 1748 kom en ny staller til øen fra Holland, men da embedet igen blev ledigt, valgte participanterne 1760 en advokat fra Husum. Også de følgende stallere var slesvig-holstenske jurister. Disse stallere var rene embedsmænd og ikke længere en del af øens ejer-kreds, og de havde ikke længere selv nogen tilknytning til Nederlandene. Også det var et tegn på, at Nordstrand langsomt var ved at blive mere slesvigsk og mindre nederlandsk.

Katolikkerne

Blandt de mange privilegier, oktrojen sikrede Nordstrands ejere, var religionsfriheden lige så skattet, som den var usædvanlig. Den femte participant, Christian de Cort, repræsenterede både oratoriebevægelsen og den officielle katolske kirke, og han sørgede for, at begge straks fik fodfæste på øen. Allerede 1654 sendte han sin søstersøn som præst til øen. Som hovedsæde for oratoriets arbejde byggedes et såkaldt 'herrehus', hvor bevægelsens medlemmer kunne mødes, og præsten boede, og 1662 byggedes en katolsk kirke, Theresiekirken.

1682 overtog bispedømmet Utrecht udpegning og tilsyn med præsterne, mens oratoriet nu havde sin egen leder, en pater. Sognemenighed og oratorium på øen var nu formelt adskilt, men i alt væsentligt var det de samme familier, som var knyttet til begge

steder. Den katolske menighed havde en stabil vækst frem til begyndelsen af 1700-tallet, hvor den kulminerede med omkring 300 medlemmer. Det var klart under halvdelen af øens befolkning, men det omfattede næsten alle de ledende familier. Øens lutherske kirke var i disse år stort set en kirke for landarbejdere.

De kredse, der havde stået bag det nye Nordstrand, var alle præget af den såkaldte jansenistiske bevægelse, som var udbredt i Frankrig og Nederlandene. Det var en katolsk bevægelse, som havde nærmet sig calvinismen noget. Fra midten af 1600-tallet blev den stadig mere intensivt bekæmpet af den officielle katolske kirke, men den bevarede sin styrke i Nederlandene. Fra 1720'erne fik jesuitisk prægede kredse imidlertid afgørende indflydelse på oratoriet på Nordstrand, og 1739 fik pateren i herrehuset bevilling til at holde officielle gudstjenester i herrehusets kapel. Det medførte året efter en spaltning af menigheden i en pavetro knyttet til oratoriet og en jansenistisk præget, som bevarede kontrollen over Theresiekirken og forblev knyttet til ærkebispedømmet Utrecht.

Endnu 1740 repræsenterede menigheden i Theresiekirken nok de fleste og mest markante familier, men mange af dens mest indflydelsesrige medlemmer blev ramt af konkurserne midt i århundredet, og adskillige forlod øen. Gradvis blev Theresiemeningen mindre, den anden større. Ifølge Trap var der kort før krigen i 1864 249 'romersk-katolske' indbyggere, men kun 39 'jansenister'.

Årene efter 1864 ændrede samtidig på de to menigheders kirkelige plads. Efter 1864 var den pavetro katolske

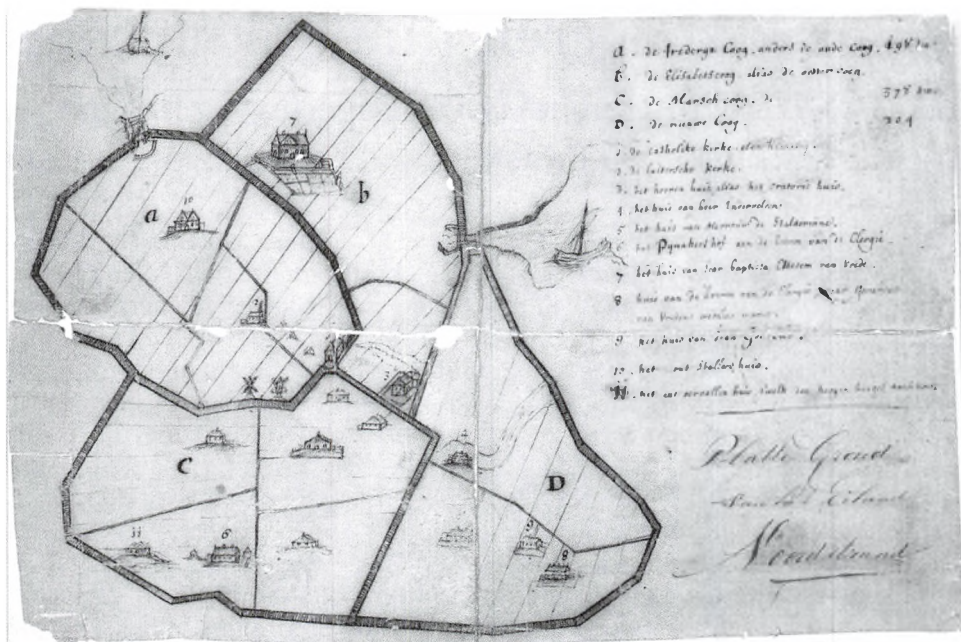

Illustration: Alt-Katholische Pfarrgemeinde Nordstrand.

Kort over Nordstrand ca. 1725. Her ses et antal navngivne gårde, deriblandt fru Freins (nr. 5), hendes svogers (nr. 4), de to brødre Claasen van Vredens (nr. 7 og 8). Lige midt i billedet ses den katolske kirke, lidt mod nordvest den lutherske (nr. 2).

kirke ikke længere én af ganske få katolske kirker i den danske konges lande, men led i en stor tysk katolsk kirke, og 1864-66 byggede menigheden en ny kirke, Skt. Knud, i tilknytning til herrehuset. Til gengæld blev brudet med Rom fuldstændigt for Theresie-menigheden. 1869-70 erklærede det første vatikanerkoncil paven for ufejlbarlig, og det fik en række katolske kirker i bl.a. Nederlandene, Tyskland og Schweiz til at bryde ud og danne den 'Gammelkatolske kirke'. Blandt dem var Utrecht - og med den menigheden på Nordstrand. Ironisk nok kom dette endelige brud med Rom dog til at indvarsle en ny fremgang.

Nordstrand har den dag i dag to katolske kirker og to katolske menighe-

der. St. Knuds menighed er på ca. 400 personer, hvoraf de fleste bor på øen og udgør op mod en femtedel af befolkningen. De gammelkatolske er medlemmer af en fælles menighed for hele Slesvig-Holsten, som i alt tæller 500 personer, heraf et antal familier på Nordstrand. Menigheden holder gudstjeneste fire steder, men har kun sin egen kirke på Nordstrand, hvor der stadig er gudstjeneste hver søndag. ■

Litteratur

Kuenz, Karl: *Nordstrand nach 1634. Die Wiedereingedeichte nordfriesische Insel.* Eget forlag 1978.

Bager festbageren nu også virkelig til fest? Om Haderslev Festbagerlav og brugen af tysk *Festbäcker* på dansk

Af Sebastian Møller Bak

Nogle gange gemmer der sig en overraskende historie bag umiddelbart genkendelige ord. Ph.d. stipendiat ved Afdeling for Dialektforskning ved Københavns Universitet Sebastian Møller Bak har set nærmere på betydningen af ordet 'festbager'.

UNDER ARBEJDET MED gamle tekster støder man uundgåeligt på ukendte ord, hvis betydning ikke umiddelbart volder problemer, men som ved nærmere undersøgelse viser sig at betyde noget helt andet, end hvad man først forestillede sig. Tag nu for eksempel *festbageren*. Det er et gammelt ord knyttet til en gammel profession, men på overfladen ser ordet *festbager* bekendt ud. Vi kender vel alle til fester, og vi kender også til bagere, selvom der på det seneste ganske vist er blevet færre af dem. Men til trods for vores umiddelbare kendskab til ordet, støder jeg nok ikke nogen, når jeg nu vover den påstand, at kun de færreste i dagens Danmark kender bare en lille smule

til *festbageren* endsige ved, hvilken slags brød og/eller kager denne type bager fremstillede. At der tidligere rent faktisk fandtes *festbagere* i Danmark, kan det nyligt udgivne leksikon 'Sønderjylland A-Å' bevidne. I forbindelse med leksikonartiklen om lavsvæsenet i Sønderjylland på side 233, som også bragtes i artiklen "Hele Sønderjylland i én bog - Sønderjylland A-Å" af Inge Adriansen m.fl. i 'Sønderjysk Månedsskrift' (nr. 8, 2011, side 300), vises billeder af forskellige gamle sønderjyske (egentlig slesvigske) lavssegel, heriblandt Haderslevs festbagerlavs segl fra 1648. Seglet forestiller den samme bekrønde kringle, som bagerstanden den dag i dag pryder sig med. Kringlen sidder på et våbenskjold, over skjoldet svæver en lille engel, og engel og skjold med krone og kringle indram-

Der Festbecker Ampt Siegel in Hadersleben står der på Haderslev festbagerlavs segl.

mes af en cirkelrund perlefrise. Seglets korte, tyske tekst er følgende: "DER · FEST = BECKER · AMPT · SIEGEL · IN · HADERSLEB" Man kunne nu hævde, at dette tyske *Festbecker* ikke fandtes på dansk, men i artiklen omtales professionen faktisk på dansk som *festbager*. Men hvad betyder da ordet, og hvad lavede *festbageren*?

Umiddelbart leder ordet tankerne hen på en bager, som fremstiller fint bagværk til festlige lejligheder, såsom fødselsdags- eller bryllupskager og udsøgt konfekt. Det lyder flot - måske endda for flot? Lad os da beskæftige os med de to selvstændige ord, af hvilke det sammensatte ord er dannet. For det første ser det ud til, at det første ord *fest* er det samme produktive navneord, som vi kender fra mange andre sammensatte ord. Vi kender *fest* fra en festdeltager, en festarrangør, og mon ikke mange også kender en festoriginal?

Det andet ord *bager* er bestemt heller ikke ukendt i forbindelse med sammensatte ord. Nogle har måske som barn hørt om *peberkagebageren* i tungebrækkersangen 'Når en peberkagebager bager peberbagekager' fra Thorbjørn Egners 'Dyrene i Hakkebakkeskoven'. I Kalkars 'Ordbog til det ældre danske Sprog' samt i 'Ordbog over det Danske Sprog' (ODS) findes desuden en række opslag, hvori bager indgår. Ligesom *festbageren* findes de fleste af disse bagere ikke længere, hvorfor størstedelen af de følgende ord da også kan forekomme temmelig eksotiske: *Askebager* (én der 'bager', dvs. leger, med aske); *brødbager*; *dampbager* (en bager i et dampbageri); *dødbager* (en særlig bagemaskine); *franskbager* (en meget

fin bager); *fribager* (en bagermester, som står uden for lavet); *hofbager*; *husbager* (dss. fribager); *kagebager*; *kommisbager* (en feltbager); *konfektbager*; *kukkenbager* (en kagebager/konditor); *lækkerbager* (sukkerbrødsbager/konditor); *sukkerbager* (konditor); *vaffelbager*; *wienerbager* (en person, der bager wienerbrød). Men hverken Kalkar eller ODS kan gøre os klogere på *festbageren*, og det tyder nu derfor på, at ordet *festbager* ikke har eksisteret på dansk.

Svaret på spørgsmålet findes måske lidt paradoksalt både ved at slå op i meget gamle bøger og ved at søge på internettet, eller rettere sagt, ved at slå op i meget gamle bøger på internettet. Mange biblioteker har nemlig i løbet af de seneste år haft held med at scanne gamle bøger, som ikke længere er bundet af ophavsrettigheder, og via den gratis internettjeneste 'Google.Books' er det blevet muligt at søge efter specifikke ord i bøgerne. I forbindelse med vores *festbager* viser denne fremgangsmåde sig at være særdeles frugtbar, da søgningen på ordet *Festbäcker* straks giver resultat. Ordet findes nemlig i Johann Georg Krünitz' 'Oekonomische Enzyklopädie' fra 1774. Ifølge Krünitz findes der overordnet to forskellige slags bagerlav. For det første findes der et lav for *Fest-* eller *Fastbäcker*, og for det andet findes der et lav for *Los-* eller *Weißbäcker*. Forskellen mellem de to bagerlav er følgende: "Die Los = oder Weiß = bäcker, so Weizenbrod, (...) [backen] locker; die Fast = oder Fest = bäcker aber [backen] Roggenbrod, und also dicht und fest". (Krünitz 1774, side 340) Det første ord *fest* kan på den måde ikke oversættes med det danske navneord *fest*, men er i grun-

den det danske tillægs-/biord *fast* (tysk *fest*), hvorfor *festbageren* på dansk egentligt heller ikke er nogen *festbager*, men en *fastbager*, dvs. en bager, som bager 'tæt og fast', eller mere præcist en rugbrødsbager, idet rugbrød som bekendt er fastere end hvedebrød. Om den geografiske fordeling af *Festbäcker* og *Losbäcker* hedder det endvidere: "In ganz Obersachsen und dem Reiche sind nichts als Losbäcker; in Niedersachsen, Westphalen und den nordischen Reichen, sind fast überall nichts als Festbäcker." (Krünitz 1774, side 340) Distinktionen mellem *Festbäcker* og *Losbäcker* findes også i mange andre værker på internettet så som Hübners 'Curieuses und Reales Natur = Kunst = Berg = Gewerck = und Handlungs =

Lexicon': "Die Fast = Becker (von ihren vesten Brodt = Teig also genannt) (...)" (Hübner 1714, side 204), v. Justis 'Die Grundfeste zu der Macht und Glückseeligkeit der Staaten': "Die Fastbecker pflegen (...) in der That ihren Teig viel fester zu machen, als die Losbecker" (v. Justi 1760, side 507) og Malouins 'Die Beckerkunst': "Fast = oder Festbecker werden (...) diejenigen genennet, die Rockenbrodt und also dicht und fest backen" (Malouin 1769, side 7). Til slut kan det nævnes, at der i J. Möllers tysk-svenske ordbog fra 1785 gives et ganske klart bevis for, at ordet *festbager* ikke har eksisteret i Norden. Slår man op under *Losbecker*, får man følgende forklaring: "*Losbecker*, s. m., et slags bagare i tyska städer, som

Navnet dækker over lavet, som bager det daglige brød, her i skikkelse af et sønderjysk rugbrød.

baka et lösare bröd, och särdeles hwe-tebröd, til åtskilnad ifrån: *Festbecker*; som baka fastare och det grofwa rågrödet". (Möller 1785, side 294) Da der ikke findes tilsvarende ord for *Losbäcker* og *Festbäcker* i Norden, må Möller altså omskrive med vendingen 'et slags bagare' samt pointere, at det drejer sig om bagere 'i tyska städer'. Noget lignende kan konstateres, hvis man slår op under hhv. *Fast-* og *Lösbäcker* i G. Müllers tysk-danske ordbog fra 1807-1808. *Lösbäcker* oversættes her slet og ret med *hvedebrødsbager* (Müller 1808, side 1215), mens der under opslaget *Fastbäcker* angives følgende: "Fastbäcker, der, (i Hamborg og andre Steder i Nedersachsen) Rugbrødsbager". (Müller 1807, side 663) Det kan på baggrund heraf konstateres, at betegnelsen *fest-/fastbager* (som en analogiform til *Festbäcker*) sandsynligvis ikke har eksisteret på de nordiske sprog, hvorfor man her har været nødsaget til enten at omskrive som hos Möller eller til at oversætte med det velkendte *rugbrødsbager* som hos Müller.

At dømme ud fra ovenstående bestod festbagerlavet i Haderslev altså ikke specifikt af bagere, som bagte til fest, men derimod af noget så almindeligt som rugbrødsbagere, men mon ikke lavsmedlemmerne også af og til har dristet sig til at bage et hvedebrød eller en kage. Lavsseglet, som ikke rummer nogen reference til rugbrød, men derimod prydes af en stor (hvedebrøds)kringle, kunne i hvert fald tyde på det. ■

Litteratur

- Adriansen, Inge et al. (red.): *Sønderjylland A-Å*. Aabenraa 2011.
- Adriansen, Inge et al.: Hele Sønderjylland i én bog - 'Sønderjylland A-Å'. I: *Sønderjysk Månedsskrift*, 2011, side 295-300.
- Dahlerup, Verner (grundl.): *Ordbog over det Danske Sprog*. København, 1919-1954. Hjemmeside: <http://ordnet.dk/ods/>
- Hübner, Johann: *Curieuses und Reales Natur = Kunst = Berg = Gewerck = und Handlung = Lexicon*. Joh. Fried. Gleditsch und Sohn, 1714.
- v. Justi, Johann Heinrich Gottlob: *Die Grundfeste zu der Macht und Glückseligkeit der Staaten; oder ausführliche Vorstellung der gesamten Policey = Wissenschaft*, bind 1. Königsberg & Leipzig 1760.
- Kalkar, Otto: *Ordbog til det ældre danske Sprog*, fotografisk optryk. Odense 1976.
- Krünitz, Johann Georg et al.: *Oekonomische Enzyklopädie oder allgemeines System der Land = Haus = und Staats = Wirtschaft*, tredje del. Berlin 1774.
- Malouin, Paul J.: *Die Beckerkunst. I: Ausführliche Beschreibung der Müller- Nudelmacher- und Beckerkunst. Nebst der kurzgefassten Geschichte des Brodtbackens und einem Wörterbuche dieser Künste*. Daniel Gottfried Schreber, Leipzig 1769.
- Möller, Johann Georg Peter: *Teutsch = Schwedisches und Schwedisch = Teutsches Wörterbuch: K - Z*, bind 2. Greifswald 1785.
- Müller, Georg Heinrich: *Deutsch = Dänisches Wörterbuch*, bind 1: A-F. Kiel 1807.
- Müller, Georg Heinrich: *Deutsch = Dänisches Wörterbuch*, bind 2: G-M. Kiel 1808.

Mølleri i Hertugdømmet Slesvig

Af Helge C. Jacobsen

Fra middelalderen og frem til industrialiseringen var møllerne landbosamfundets industrianlæg. Helge C. Jacobsen har set på mølledrift i Sønderjylland og de forskellige mølletyper, som prægede det sønderjyske landskab.

FØR DAMPMASKINENS INDFØRELSE VAR vand- og vindkraft eneste energi udover dyrs og menneskers trækraft. Vandets og vindens energi blev udnyttet af kornmøller, der forarbejdede korn til mel og gryn eller knogler til benmel. Desuden fandtes der valse-, papir-, stampe- og savmøller, og flere af disse mølletyper kunne ofte være en del af et industrianlæg. I marsken byggede man pumpemøller til at flytte vand.

De ældste spor af vandmøller, man har i Sønderjylland, stammer fra 1100-tallet. Møllerne blev etableret i nærheden af borge, hovedgårde, klostre og landsbyer ved et af de mange vandløb, det middelalderlige landskab blev gennemskåret af. Langt de fleste af møllerne var ejet af landsherren, kirken eller adelen, der forpagtede driften ud til møllere. De fleste middelalderlige møller var små, men de var alligevel vigtige indtægtskilder for ejerne. Alene fra hertugens møller i Slesvig kan indtægterne ved år 1490 - omsat til penge - vurderes til ca. 1200 mark om året, mens alle de kornafgifter, der kom direkte fra bønderne, må ansættes til 2700 mark. Der er altså ingen tvivl om, at møllerne var en vigtig del af jordejernes økonomi.

Møllejerne i middelalderen kunne ikke placere deres mølle hvor som helst. I Jyske Lovs kapitel 57 står der (oversat til nutidsdansk): "En mand må ikke opføre en mølle fra ny, medmindre han har dæmning og dæmningssted, således at der ikke sker oversvømmelse på en anden mands ager eller eng, eller man ved opstemning af vandet ødelægger de gamle møller, der er møller fra Arilds tid. Bliver en mølle opført uden indsigelse, og uden der rejses klage over den af nogen, får den, der opførte den, lovhævd på den etc".

Omkring år 1500 blev der i Hertugdømmerne indført mølletvang, hvilket betød, at alle bønder skulle søge en bestemt mølle. På det tidspunkt var i Slesvig 36 møller ejet af hertugen, mindst 38 af kirken, mindst 62 af adelen og 6 af private. Bortset fra de sidste 6 var alle bortforpagtede, og ejerne skulle ud over forpagtningsafgiften fra mølleren have 1/16 af det maledede korn i afgift fra bonden.

I Kongeriget var forholdene anderledes. Der blev mølleriet efter enevældens indførelse i 1660 et privilegeret erhverv. Det betød, at man skulle have en kongelig bevilling for at kunne drive en mølle. Man skulle også have privilegium i Hertugdømmerne, men mølletvang blev aldrig indført i Kongeriget, bortset fra nogle få købstæder og en lille del af krongodset. Denne lovgivning gjaldt indtil 1852, da møllererhvervet i Kongeriget blev givet fri. Dette skete ikke i Hertugdømmerne.

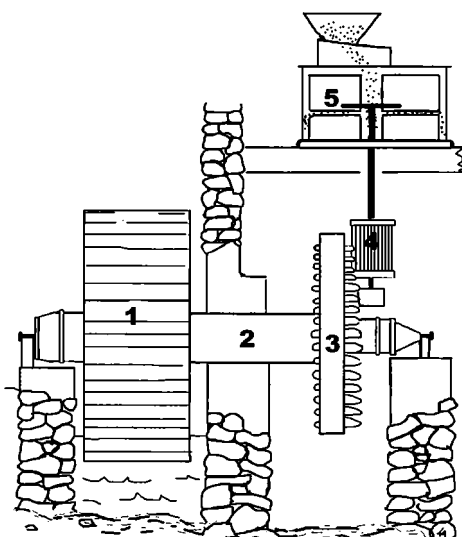
Her var fortsat mølletvang. Nogen liberalisering kom der dog. I 1853 afskaffedes tvangsmølleriets principielt, men afviklingen forløb meget træt. Staten skulle først betale møllerne en erstatning, og bønderne slap først for tvangen, når der var indgået forlig mellem stat og møller. Det varede adskillige år, før møllerne fandt ud af at samarbejde, hvorved de udskød liberaliseringen. Først efter Østrigs og Preussens erobring af Slesvig i 1864 og indførelse af preussisk lovgivning i 1867 blev mølleri et rent liberalt erhverv.

Drederup Mølle

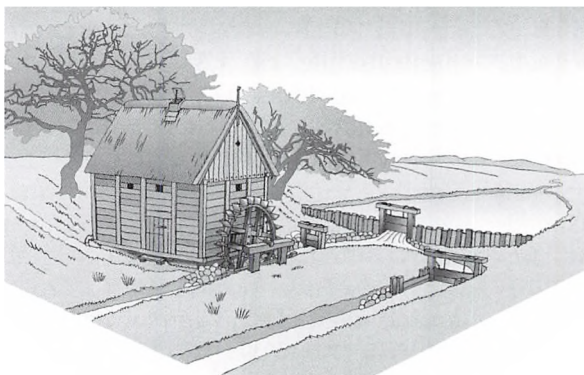
I middelalderen var langt de fleste møller vandmøller. Man har i Hertugdømmet Slesvig fra 1400-tallet kendskab til 132 vandmøller og kun 10 vindmøller. De fleste af middelalderens vandmøller var ret små. Et eksempel på en middelalderlig vandmølle er møllen ved Drederup Bæk i Ødis sogn, som Haderslev Museum udgravede i 2002. Møllen vurderes af arkæologerne til at være anlagt omkring 1340 og lå på stedet i næsten 200 år, hvorefter den sikkert er flyttet til det sted, hvor Drederup Møllegård ligger i dag. Denne sikre præcisering af byggeår og varighed skyldes de dendrokronologiske undersøgelser af det fundne tømmer fra møllebygningen samt stolperne i mølledamens spunsvæg.

Principtegning af vinkelgearet. De to hjul, der mødes i en vinkel, var en revolution og forudsætning for vindmøllerne og alle vandmøller med lodretstående hjul.

De arkæologiske undersøgelser viste, at møllebygningen har været forholdsvist lille, ca. 4,5 x 7 m. Møllehjulet har siddet på bygningens sydgavl, og dørene ind til bygningen har sandsynligvis været vestvendt. Da der ikke var nogen fysiske spor tilbage af vægge, gulve, døre, tag etc., var det vanskeligt at finde frem til møllens udseende bortset fra, at man kunne udelukke, at møllen var bygget af teglsten med tegltag. Den var altså bygget af træ og tækket med spån eller rør. Fra kendskab til andre møller fra samme tid kan man gå ud fra, at Drederup Mølle har været bygget i to etager. En underetage, hvor vandhjulsakslen blev ført ind i huset og kraften omformet fra horisontal til vertikal via et vinkelgear bestående af et gravhjul og et krondrev på den lodrette aksel, der trak kværnen på overetagen. Som det fremgår af rekonstruktionstegningen af Drederup Mølle blev Drederup Bæk opstemmet ved hjælp af en spunsvæg og et stignbord, der regulerede dam-

Tegning: Lise Andersen.

Tegning af møllen ved Drenderup Bæk i Ødis sogn. Møllen er formentlig anlagt omkring 1340 og ca. 200 år senere flyttet til sin nuværende placering.

Tegning: Jørgen Andersen, Museum Sønderjylland - Arkæologi Haderslev.

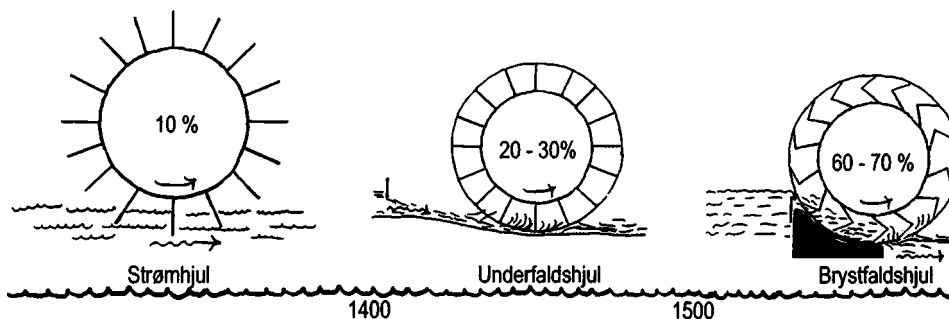
mens vandhøjde. Når møllen skulle køre, blev vandet ført til vandhjulet ad en kanal af træ. Skulle møllen standse, førtes vandet ad et omløb. Vandhjulet har utvivlsomt været et strømhjul eller et underfaldshjul i form af et padlebladshjul, hvilket var typisk for en dansk middelaldervandmølle. Hjulet bestod af en træring, hvori skråtstillede padleblade var fastgjort. Hjulringen var forbundet med hjulakslen ved hjælp af gennemstukne eger, og når vandet ledtes til hjulet, presseses dette rundt i strømmens retning.

Vandmøller

Allerede i middelalderen, hvor møllerne ikke var ret store, var konstruktion og byggeri af en mølle alligevel

en kostbar og kompliceret affære, der krævede højt specialiserede møllebyggere; især gearsystemet må have krævet stor matematisk og håndværksmæssig indsigt. Anskaffelserne af de store tunge møllesten med en diameter på over en meter og en vægt mellem 150 og 200 kg udført i specielle stenarter fra Norge og Rhinområdet viser, at der bag møllerne måtte stå folk, der mestrede både den tekniske kunnen og den økonomi, der skulle til for at få en mølle etableret og få dens drift sikret.

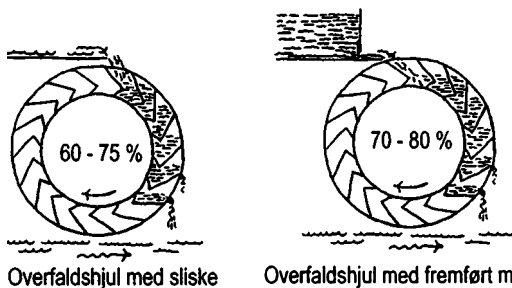
Igennem århundrederne blev der behov for stadig større møllekapacitet, hvorfor man byggede større og mere effektive vandmøller, der bl.a. kunne trække mere end én kværn. Padlebladshjulet blev oftest erstattet

af et underfaldshjul med svøb, det vil sige med to ringe eller karme, som skovlene var placeret imellem. Et underfaldshjul, der kunne nøjes med en lille faldhøjde, skulle gå tæt på bunden og var derfor ret sårbar overfor grøde og sand, og det udnyttede kun ca. 25% af vandets energi. For at afhjælpe dette problem byggede man ved vandløbene så store opstemninger, at det gav mulighed for at bruge et mellem- eller brystfaldshjul, hvor vandet ledtes ind lidt højere, men stadig i den underste del af hjulet. Derved virkede vandet ikke kun ved at presse hjulet rundt, men også ved sin vægt på skovlene. Brystfaldshjulet kunne køre med faldhøjder på ned til en meter, og var mere effektivt end underfaldshjulet, hvorved energiudnyttelsen steg til ca. 65%. Hvor naturforholdene tillod mølledamme med en opstemningshøjde på 2-3 meter, byggede man møller med overfaldshjul, sliske eller møllekarm. Her ledtes vandet fra den højtliggende mølledam til toppen af hjulet, og det var primært vandets vægt på hjulets skovle, der drev hjulet rundt. Dette hjul drejede modsat brystfaldshjulet, og da dets omdrejningsretning var modsat det bortflydende bagvand, måtte det placeres så højt,

at bagvandet ikke nåede op til hjulet og virkede som bremse.

En mølle med overfaldshjul, der udnyttede 80% af vandets energi, placeret ved et vandløb med meget vand, kunne være et efter datidens forhold stort industrianlæg bygget i op til fire etager. I nederste etage kom vandhjulets vandretliggende aksel ind. Kraften overførtes fra denne aksel ved hjælp af det tidligere nævnte vinkelgear bestående af gravhjul og krondrev til den lodretstående kronaksel, der gik op til loftet i anden etage. Ved nyere møller kunne dele af maskineriet f.eks. de lodrette aksler være lavet af jern og gravhjul og krondrev være formet som kron- og spidshjul af støbejern. På anden etage overførtes kraften fra det store drivhjul, der sad på den lodrette aksel, til et mindre drivhjul på en aksel, der gik igennem alle møllens fire etager. På anden etage fandt kraftoverføringen sted via et stort drivhjul på den gennemgående lodrette aksel til sekundære aksler, der trak valser, kværne og sigter på tredje etage. På fjerde etage overførtes kraften via kron- og spidshjul til en vandretliggende aksel med remskiver, som via remme kunne trække rensemaskine, hejseværk etc.

Vandhjulets udviklingshistorie fra de ældste typer til venstre, hvor vandet ledes ind under hjulet, til de nyeste overfaldshjul.

Tegning: Lise Andersen.

Et så stort anlæg som den ovenfor beskrevne mølle, hvor kraften overførtes fra hjulet til en række maskiner, der formalede korn m.m., kunne forholdsvis nemt ombygges til andre opgaver. Det kunne f.eks. være valse- og stampemøller til forarbejdning af klæde, kemikalier og andre industriprodukter eller savmøller til tømmeropskæring. I anden halvdel af 1800-tallet fik mange af disse store vandmøller udskiftet vandhjulet med en turbine.

Omkring år 1900 blev mange vandmøller ændret til el-produktion, men dette krævede en væsentlig ombygning af møllen. Vandhjulet blev fjernet, og der blev monteret en eller flere francisturbiner, der trak generatorer. Den producerede elkraft kunne

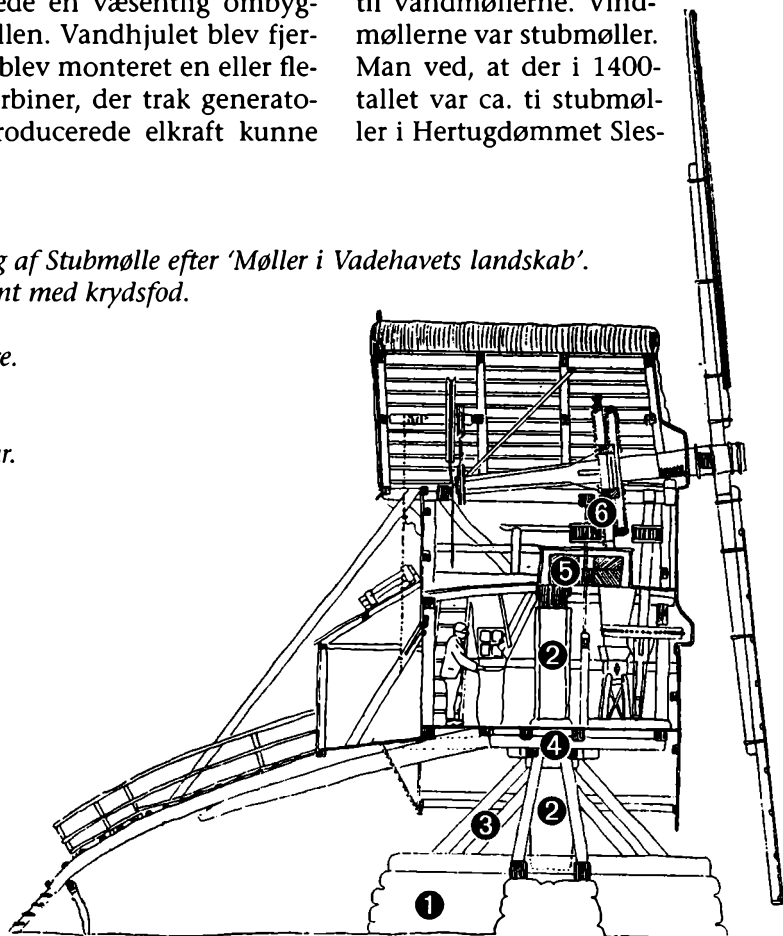
dels drive møllens egne elmotorer dels afhændes til forbrugere i nærheden af møllen via et ledningsnet.

Stubmøller

Ligeså længe, der har været vandmøller, har der været problemer med stabiliteten af vandmængden i vandløbet og dermed med mølledriften. I tørre perioder stoppede mølledriften grundet vandløbets ringe vandføring eller forbrug af vand til kreaturvanding på markerne. Derfor var det nærliggende for møllejerne at bygge vindmøller i tilknytning til vandmøllerne. Vindmøllerne var stubmøller. Man ved, at der i 1400-tallet var ca. ti stubmøller i Hertugdømmet Sles-

Skitsetegning af Stubmølle efter 'Møller i Vadehavets landskab'.

1. Fundament med krydsfod.
2. Stubben.
3. Skråstivere.
4. Sattel.
5. Kværn.
6. Vinkelgear.

Svansen er den stang bag på møllen, som anvendes, når man skal dreje mølle (stubmøllen) eller møllehatten (hollandsk mølle) op mod vinden. Her ses Højer Mølle med svans.

vig. I perioden fra ca. 1450 til ca. 1550 blev antallet øget fra ca. 150 til ca. 210, og de nye møller var stort set alle vindmøller. Mange af disse møller blev bygget i det flade Vestslesvig.

Middelalderens stubmøller stod på fire nedgravede fødder af træ, der blev understøttet af nedrammede stolper, der var stabiliseret med stenfyld i en dybde af ca. 1,3 m. På fødderne stod der en krydsfod med skråstivere, i hvis samlingspunkt en mindre tømmeramme, kaldet sadlen, hvilede. På denne sadel blev møllen bygget. Det vigtigste i en stubmølle var stubben, en kraftig central lodret aksel, hvorom hele møllen drejede for at få vingerne op i vinden. Stubben blev båret og støttet af et sæt skråstivere mellem en krydsfod af svært tømmer, som stod på

Foto: Lise Andersen.

sadlen. Stubben afsluttedes foroven med en tap, der gik op i en tværgående bjælke, stensbjælken, der igen bar to hovedbjælker. På disse bjælker hvilede kværnen, og på denne konstruktion hang hele møllehuset med vinger. For at møllen skulle kunne fungere, måtte den stå rigtig i forhold til vinden. Man opnåede dette ved at

Vindrosen sidder på hatten af en hollandsk mølle og sørger for, at hatten altid drejer efter vindens retning. Havnbjerg Mølle med vindrose.

Foto: Lise Andersen.

dreje hele møllehuset rundt med stubbens tap som omdrejningspunkt. Møllehuset var forsynet med en stjert eller svans, som man skubbede på, når møllen skulle drejes. Når hele huset skulle drejes, var det begrænset, hvor meget møllen kunne rumme af maskineri, oftest var der blot en enkelt kværn med direkte træk. Kraften blev overført fra vingeakslen via en udveksling (kamhjul og krondrev) til den lodrette aksel, der drev kværnen. Senere placerede man møllerne på et stenfundament, hvorved møllens basis bedre kunne modstå råd.

Hollandske møller

Omkring 1750 begyndte man at byg-

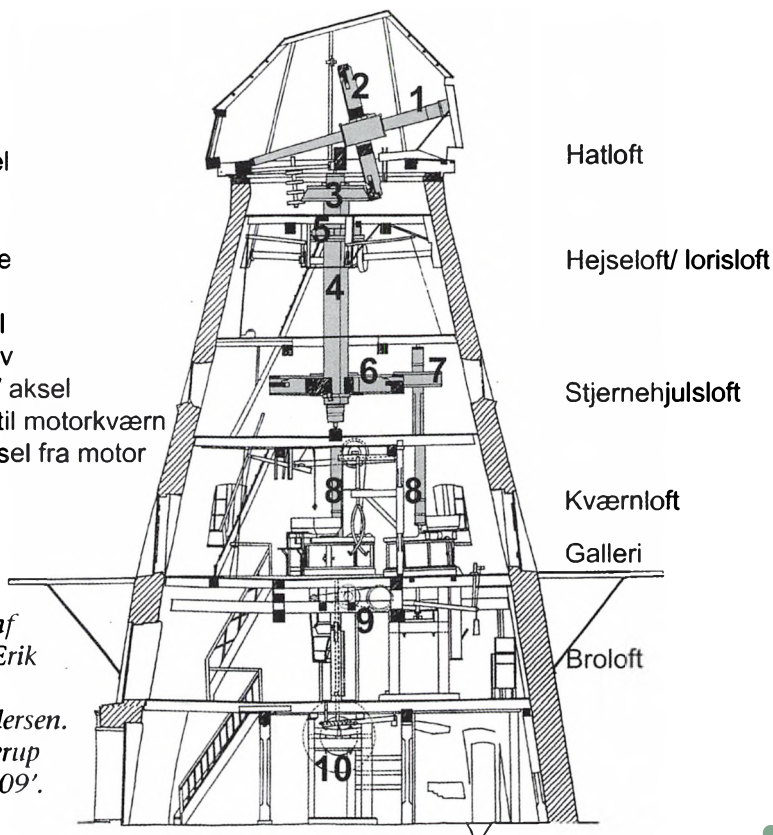
ge hollandske møller. Fordelen ved den hollandske mølle var, at kun møllehatten skulle drejes for at få vingerne op i vinden. Hatten blev drejet ved hjælp af en bjælkekonstruktion, krøjeriet, med en svans, som kunne nås fra jorden eller fra et galleri på møllehuset, den såkaldte omgang. Omkring 1850 begyndte man efter en engelsk opfindelse at ombygge nogle af møllerne til at blive selvkrøgende ved hjælp af en vindrose monteret på hatten. De seneste møller blev næsten altid bygget selvkrøgende. En hollandsk mølle, hvor kun hatten skulle krøjes, kunne derfor bygges meget større og højere og dermed rumme meget mere maskine-

Gangtøj:

1. Vingeaksel
2. Hathjul
3. Krondrev
4. Kongevelle
5. Hejsehjul
6. Stjernehjul
7. Stokkedrev
8. Spillestok/ aksel
9. Remtræk til motorkværn
10. Forlagsaksel fra motor

Snittegning af Sillerup Mølle. Opmålt 1984 af arkitekt Knud Erik Mortensen.

Tekst: Lise Andersen. Fra bogen 'Sillerup Mølle 1859-2009'.

ri end en stubmølle. Ligeledes kunne man om nødvendigt bygge møllen af tungere og mere holdbart materiale end træ. I Slesvig er der dog bygget en del hollandske møller helt eller delvis i en trækonstruktion tækket med strå eller træspåner. Mange steder er spånerne i dag erstattet af pap eller zink, men mange er også muret op i tegl. Ofte er hollænderen bygget oven på en kælder. En stubmølle rummer normalt kun ét rum eller én etage. En hollandsk mølle kunne være en lille jordhollænder, der kunne krøjes fra jorden, og som rummede blot tre etager, men den kunne også bygges som en gallerihollænder med helt op til syv etager: en kælder til opbevaring; en stueetage til butik og kornmagasin; et broloft med sigten, hvor melet kom ned fra kværnene på etagen ovenover via meltude for at blive sigtet; kværnloftet med kværne og valsestole; stjernehjulsløftet, hvor kraftoverføringen fra kongevellen til andre aksler fandt sted; lorisloftet, som indeholdt hejseværket; og øverst hatloftet, hvor kraften overførtes fra vingehjul til den lodrette hovedaksel, der også kaldes kongevellen.

Vingerne var enten kludesejls- eller klapvinger. De sad fast på en aksel, der inde i hatten havde påmonteret det store lodrette hathjul, et kamhjul,

hvis tænder greb ind i et vandretliggende stokkehjul også kaldet kron-drev, der drev den lodrette aksel rundt. Fra denne aksel overførtes kraften til de forskellige kværne og maskiner, som møllen rummede. En møllehat kunne være bådformet eller løgformet, der er yngste form. De fleste møller i Slesvig har bådformede hatte.

Da bønderne i det tidligere hertugdømme i 1867 blev frigjort fra mølletvangen, hvorved mølleri blev et liberalt erhverv, solgte staten sine møller, og byggeriet af vindmøller gik ind i sin helt store glansperiode. I hvert sogn byggedes der en eller flere vindmøller, der havde gode økonomiske kår frem til 1914. Efter Genforeningen blev konkurrencen større. Mange møller fik installeret motorkraft, så mølleren kunne arbejde uden at tage hensyn til vindens luner, men alligevel kunne møllerne ikke klare sig økonomisk. Den ene mølle efter den

Foto: Helge C. Jacobsen.

Sillerup Mølle blev opført på blot seks måneder i 1859. Møllen ophørte i 1983 og drives i dag af den selvejende institution Sillerup Mølle.

anden ophørte, og de fleste blev revet ned eller bygget om - heraf mange til korn- og foderstofsforretninger.

Et eksempel kan være området omkring Haderslev. Der var umiddelbart før Første Verdenskrig vindmøller i Agerskov, Vojens (2), Vedsted, Tyrstrup, Skovbølling, Haderslev (3), Moltrup, Marstrup, Aarø, Lunding, Hajstrup, Sverdrup, Sillerup, Aastrup og Bæk. Sillerup Mølle er den eneste, der står funktionsduelig tilbage, og kun i Vedsted og Bæk kan man stadig se resterne af møllebygningen. Alle andre steder er selve møllebygningen helt forsvundet, men enkelte steder findes stuehus og magasinbygninger stadig. Der var vandmøller i Bevtoft, Tørning, Haderslev, Halk, Mølby, Torning og Aller samt to på Hoptrupengen. Ingen af disse er funktionsduelige i dag, og bygningerne står kun i begrænset omfang tilbage.

Pumpemøller

Langt de fleste slesvigske vind- og vandmøller blev bygget som korn- og grynmøller, hvor den overførte kraft trak kværnene. Enkelte er senere ombygget til savmøller, hvor kraften anvendtes til at drive savværket. Men i marsken kunne man frem til indførelsen af elkraft og de store afvandingsprojekter i trediverne finde nogle helt specielle møller, nemlig pumpemøller med arkimedessnegle til be- og afvanding af marsken. Af udseende lignede de på afstand hollandske møller, de fleste var bygget af træ, men nogle enkelte var muret i tegl. De stod forholdsvis tæt, alene i Tøndermarsken var der ca. 30, men nu er de alle borte. Dog kan man adskillige steder finde fundamentrester. I den seneste periode, hvor man anvendte pumpe-

møller, konstruerede man dem på en enklere måde. Af den type er der bevaret to, nemlig pumpemøllerne i Ballum Enge, der blev opført i deres nuværende udformning i 1890. Deres konstruktion er meget speciel, idet den består af et åbent jernskelet. Ved hjælp af arkimedessneglen kunne vandet pumpes begge veje. I tørkeperioder pumpede man åvandet ud i grøfterne, hvor det fordeltes over engene, hvor kreaturerne gik. Når der var fare for oversvømmelse, blev vandet pumpet over i åen. Møllerne var i drift ind til ca. 1960, hvor de blev stærkt beskadiget under en storm. I 1968 og senere blev de begge restaurerede og er i dag funktionsdygtige. ■

Litteratur

- Andersen, Lise: *Træk af dansk møllers historie - Møller i Vadehavets landskab*. Ribe 2011.
- Andersen, Lise: *Sillerup Mølle 1859-2009*. I: Bent V. Rønne (red.): *Sillerup Mølle*. Haderslev 2009.
- Fangel, Henrik: *Møller på Haderslevengen*. Haderslev Byhistoriske Kalender. Haderslev 1984.
- Fischer, Christian: *Tidlige danske vandmøller*. Århus 2004.
- Holm, Eigil: *Vandkraft*. I: Skalk, 2/2002.
- Kristensen, Tenna R.: *En middelalderlig vandmølle ved Lille Drenderup*. www.museum-sonderjylland.dk.
- Lebech-Sørensen, Anna Marie: *Vindmøller og vandmøller i Danmark 1 - 4*. Stenstrup 2006.
- Petersen, Hans: *Geschichte der Mühlen*. Neumünster 1988.
- Poulsen, Bjørn: *Middelalderen*. I: P. Ethelberg m.fl.: *Det sønderjyske landbrugs historie - jernalder, vikingetid og middelalder*. Haderslev/Aabenraa 2003.

Bygningskultur på grænsen - Kruså Vandmølle

Af Kim Furdal

De sidste årtier har været hårde ved Kruså Mølle. Men man aner stadig fortids storhed. Museumsinspektør Kim Furdal tegner et portræt af en mølle, som i hovedstadsområdet for længst var blevet ombygget til liebhaverboliger.

GRÆNSEN ER EN UNDERLIG størrelse, som har det med at gøre os blinde over for det, som ligger lige på den anden side af grænsen - eller for den sags skyld det som ligger på vores egen side. Tag nu blot Kruså Vandmølle. Den ligger få meter fra grænsen og fra den trafikerede Flensborgvej ned mod grænseovergangen. Her ved den naturskønne og fredede

Kruså Møllensø ligger den imponerende og smukke møllebygning i gule sten helt ugeneret af de mange, som til daglig krydser grænsen. Den er næppe kendt af ret mange andre end lokalbefolkningen. Intet under, at møllen er vurderet til værdien 2 efter den såkaldte Save-skala, dvs. en bygning, der lige kandiderer til en fredning. Populært sagt er det en af de ca. 1.000 bygninger i Sønderjylland, som man bør se, inden man dør.

Her har bygningen stået siden midten af 1700-tallet, da den erstattede en nedbrændt møllebygning fra 1640. De sidste 40 år har møllen oplevet en turbulent tilværelse som bl.a.

Kruså Vandmølle som den ser ud i dag. Den pudsede bygning til venstre er forsamlingshuset.

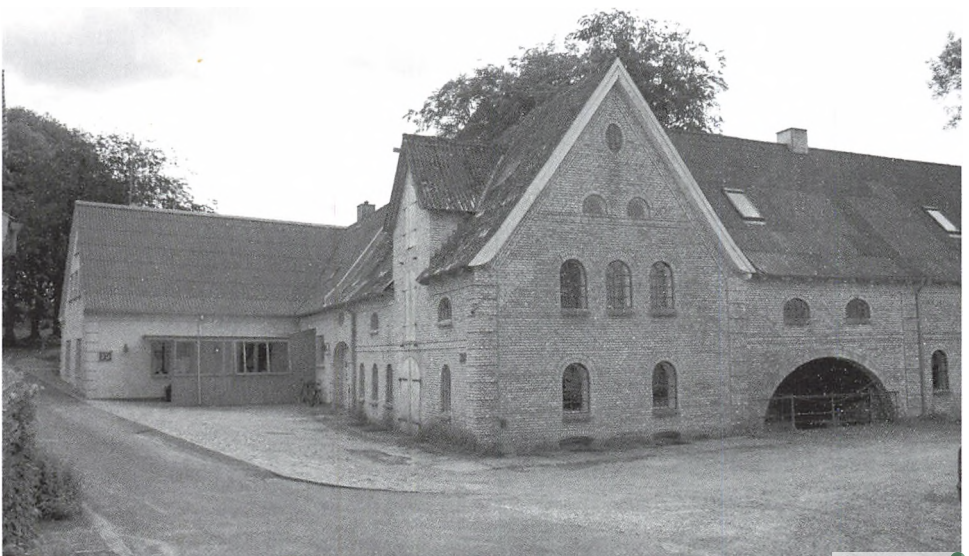

Foto: Kim Furdal.

lagerbygning, værksted, vinteropbevaring af robåde og omdrejningspunkt for diverse beskæftigelsesprojekter og restaureringsforsøg. Det har slidt på bygningen, men den tager sit stort set tomme indre med ophøjet ro. Nok er der huller i taget, men der er endnu noget stateligt og en ophøjet ro over bygningen, som om den trodser en udvikling og et forfald, der for alvor blev sat i gang i 1920'erne.

Forklaringen kan være dens alder. Møllens forgænger, der lå i Smedeby, nævnes allerede i 1488, altså længe før Kobbermøllen blev anlagt i begyndelsen af 1600-tallet. Men det kan såmænd også være, at gode byggematerialer og en byherre med ambitioner har udskudt den endelige ruinromantik.

Historien starter i middelalderen, måske tilbage til 1100-tallet, hvor de første møller blev opført i helstaten. I

1487 blev møllen genopført, og i et regnskab fra amtmanden i Flensborg kan vi læse, hvad der gik til af materialer i den forbindelse. Men hvor langt tilbage i tiden forgængerer har eksisteret, forbliver spekulationer.

Det er først fra slutningen af 1500-tallet, at møllen træder ud af historiens mørke. I 1581 blev møllens tvangsindlagte kunder udvidet ganske betydeligt, da bønderne, der var knyttet til Flensborg Stadsmølle, fik lov til at bruge Kruså Vandmølle i tilfælde af mangel på vand.

På dette tidspunkt lå møllen endnu i Smedeby, men for at få tilstrækkelig med vand til den nye mølle blev den i 1640 flyttet til sin nuværende placering. I den forbindelse opdæmmede man vandet, hvilket skabte den nuværende møllesø. Heller ikke den gang var alle med på den moderne teknologiske konsekvenser for miljøet, og helt frem til begyndelsen af 1700-tallet er der sager om de skader, som opdæmningen skabte, for de omkringliggende enge og jorder. Faktisk fik ejeren, Carsten Tetens, i 1718 en bøde på ti rigsdaler og et påbud om at sænke vandstanden i søen. Så bønderne havde en god sag over for mølleren.

Forbindelsen til møllerne i og omkring Flensborg blev styrket, da stadsmølleren i Flensborg, Claus Stock, overtog møllen og i 1616 byggede møllen op fra grunden. Det er ikke den eneste gang, Kruså Mølle havde

Bygningen er præget af mange smukke bygningsdetaljer. Her er det porten i nordsiden.

Foto: Kim Furdal.

Foto: Kim Furdal.

Mølleloftet har en imponerende trækonstruktion, som desværre lider voldsomt som følge af den manglende vedligeholdelse gennem årtier.

tætte forbindelser til møllerne i Flensborg. Fra 1670 til 1692 er Casper Møller Kühl forpagter, hvorefter sønnen Hans Kühl overtog møllen i forpagtning frem til 1703. Dermed blev Kruså Mølle forbundet med en vidtforet møllerslægt i og omkring Flensborg i det 17. og 18. århundrede.

1700-tallet og tiden frem til mølletvangens ophør den 1. januar 1853 var en blomstringstid. Indehaverne betalte årligt 70 daler i terminer til den kongelige amtsstue. For denne afgift havde mølleren så koncession til brændevinsbrænderi og mølletvang i en omkreds af 5-6 mil fra møllen. Det kan derfor ikke undre, at tabet af mølleprivilegierne førte til en langvarig retssag, der først blev afsluttet i 1868, hvor Beeck modtog 9.000 rigsdaler og 4% i rente fra 1. januar 1859 som kompensation for tabet af sine rettigheder.

Der var rigtig mange penge i mølle-

drift, og det mærker man også på ejerforholdene. I 1743 eller 1744 overtog en af møllens tidligere svende, Frands Beeck, forpagtningen, og med ham kom en slægt af fastholdere. Syv generationer kom til at sidde på Kruså Mølle inden den sidste generation i 1899 solgte møllen til stor købmanden i Flensborg Johannes Gottfried Larsen. Dermed blev det også slægten Beeck, som opførte den nuværende møllebygning, efter møllen brændte i 1768.

Der var godt nok en søn til at overtage møllen, men han forlod faget. Måske var han klar over, at der var nye tider på vej, og møllen havde nået sit økonomiske zenit. I alt fald blev det tyvende århundrede præget af skiftende forpagtere og tiltag, som strittede i mange forskellige retninger. I 1916 blev møllen solgt til købmand og kommerceråd i Flensborg Mathias Hübsch. For at tage

konkurrencen op med dampmøllen i Flensborg Nystad blev der i 1917 foretaget en større istandsættelse. De tre store møllehjul, som drev en almindelig møllekværn, en grynmølle og et træsliberi, der leverede papirmasse til Flensborg papirfabrik, blev nu erstattet af to turbiner. Den ene skulle drive møllen, mens den anden skulle producere jævnstrøm til Kruså og Kiskelund. Det var ikke noget særsyn for møllen, men skete på hovedparten af de danske vandmøller i årene fra 1884 til 1950.

Men med Genforeningen i 1920 befandt Kruså Mølle sig pludselig på kanten af Danmark, afskåret fra sit opland mod syd. I perioden 1920-1929 var der mejeri og en tid også margarinefabrik i den nordøstlige del af bygningen. Denne del blev i 1937 indrettet som forsamlingshus og solgt fra i 1949. I 1924 gjorde an-

læggelsen af Sønderjyllands Højspændingsværk i Aabenraa de nyan-skaffede turbiner forældede. Efter grænselægningen opgav Mathias Hübsch møllen, som han i 1922 solgte til ejeren af Krusågård, J.W. Hansen, hvis søn i 1928 afhændede den til J. Laursen i Ry. Denne solgte i 1934 møllen til Statens Jordlovsudvalg, som i 1961 videresolgte den til Andelselskabet 'Kruså Vandværk', der ejede bygningen frem til 1969. I oktober 1962 blev Møllesøen fredet, og i den forbindelse blev det besluttet, at Krusåen ikke længere skulle løbe gennem møllen. Den beslutning blev dog først effektueret i 2006, hvor åen fik sit nuværende løb uden om møllen.

Nedturen var nu for alvor i gang. De mange ejerskifter vidner om, at mellemkrigsårene var en ustabil periode. Bygningerne nord for mølle-

Kruså Vandmølle ligger smukt ved den fredede Kruså Møllesø.

Foto: Kim Furdal.

bygningen indrettede Staten efter overtagelsen til boliger for grænsegendarmer. Husene er nu restaureret og indrettet som ejerlejligheder. Den sidste møller blev A. Westergaard, som forpagtede møllen fra 1933 til 1964. Siden har møllen tjent vidt forskellige formål, inden den i 2009 stod tom, og siden har Aabenraa Kommune uden held forsøgt at sælge bygningen for en krone.

Dermed er vi tilbage ved grænsen. For Kruså Mølle var ikke alene om at udnytte vandet fra Krusåen. Længere nede ved åens udløb i Flensborg Fjord skød Christian den IV's kobbermølle op i begyndelsen af 1600-tallet. Her lå møllen tæt på Flensborg, hvor kobbermalm fra Norge og Sverige let kunne sejles til, og de færdige produkter afskibes fra. I sin storhedstid udkonkurrerede Kobbermølle fuldstændig Kruså Vandmølle. Men i sidste ende måtte også Kobbermølle give op over for den teknologiske udvikling og elektriciteten, som gjorde industrien uafhængig af vandkraft. I 1962 lukkede fabrikken i Kobbermølle kun to år, inden den sidste møller stoppede i Kruså.

Grænsen har gjort os blinde for, at Kobbermølle kun er en del af Kruså Tunneldal, der også rummer Kruså Vandmølle som et samlet industrihistorisk kulturmiljø gennem århundreder. Takket være Bodo Daetz' store indsats og senest med etableringen af Museumsort Kupfermühle GmbH er kobbermøllefabrikken blevet sikret for eftertiden. Men hvad med Kruså Vandmølle, der stod længe før Christian IV's industrieventyr?

Kobbermølle Museets forretningsfører Svend Lykke Schmidt har i Sønderjysk Månedsskrift nr. 5 2011 gjort opmærksom på den kulturhistoriske sammenhæng, som bugter sig naturskønt langs grænsen. Kruså Vandmølle hører indiskutabelt til i Krusåens kulturlandskab.

Selv om de seneste år har taget hårdt på møllen, bærer den alderen og den manglende vedligeholdelse med ophøjet værdighed. Dette gælder ikke mindst nord- og vestfacaderne, som er de mest harmoniske og bedst bevarede. Bygningen er opført i gule sten og i nordfacaden forsynet med en port med kurvehanksbue og et meget kunstnerisk stik med relief-effekt, der er med til at give facaden karakter. Til højre for denne finder man foruden en række smedejernsvinduer endnu en port, over hvilken er en kvist til hejseværket, som nu er forsvundet. Herfra blev kornet oprindeligt bragt ind på loftet, som til trods for betydelige fugtskader endnu imponerer.

Men selv den bedste og meste stolte mølle vil på et tidspunkt kunne mærke det strå, som knækker kameleens ryg. Det haster! Det haster med at skabe en grænseoverskridende løsning, der ikke alene sikrer møllen for eftertiden, men som også vil støtte formidlingen af Kruså Tunneldal på tværs af grænsen. I hovedstadsområdet ville en bygning med disse arkitektoniske kvaliteter og beliggende i et så naturskønt område kun få minutters kørsel fra en større by for længst være solgt og indrettet til liebhaverboliger. ■

Grænseerindringer fra 1920

Af Søren Højmark-Jensen

Den 1. juni 1920 kom Søren Højmark-Jensen (f. 1890) til Tønder for at blive stationsleder for den nyoprettede kontrolstation mellem Danmark og Tyskland. Her fortæller han om sine oplevelser ved mødet med byen og dens befolkning. Søren Højmark-Jensen blev senere lærer ved den danske skole i Sæd. Beretningen er oprindeligt skrevet til hans fire voksne børn.

DEN 31. MAJ 1920 kl. fire om eftermiddagen blev jeg kaldt op til chefen for Statspolitiet og fik besked på, at jeg om to timer skulle rejse til Sæd og være stationsleder for en kontrolstation. Der ville være 3-4 betjente af indfødte folk, dvs. folk, som havde været i tjeneste hos den internationale kommission, som havde regeret Nordslesvig, indtil Genforeningen fandt sted.

Foto: Privat.

Jeg kunne få forskud på dagpenge (800 kr.), og så skulle jeg søge samarbejde med gendarmeriet og i øvrigt passe på, at ingen kom ind i Danmark uden pas. Jeg købte et kort og så, at Sæd var et vådt sted. Derfor købte jeg også et par fedtlæder støvler hos Illum (80 kr.) og rejste så af sted. En kollega fulgte med til Haderslev. Så kom jeg til Tinglev tidligt om morgenen. Læderstropperne til togvinduet var skåret af, og sædets stof var stjålet, så jeg sad på de nøgne metalfjedre i kupéen. Der voksede græs på stationen, og det halve af stationens wc-dør var væk. Jeg havde god tid i Tinglev og ville købe mig et vækkeur. Jeg kom ikke til Tønder med det, før det gik i stå.

Det var første gang, jeg hørte sønderjysk. I kupéen til Tønder var der fyldt med bønder. En var fra Vrågård. Da han steg ud, sagde de andre: "at han er da en stor tysker". Jeg kunne ikke forstå, hvor de vidste det fra. Han havde talt ganske som de andre i kupéen. I Tønder var det nu middag. Jeg fandt statspolitiets station, men der sagde de, at de kun havde én motorcykle, og den var ikke hjemme. Så spiste jeg middag i 'Børsen', som på den tid hed 'Zur Börse', men de talte da dansk der. Jeg gik så til Sæd med min kuffert i hånden. Jeg havde

Højmark-Jensen havde første del af en lærereksamen, men var statsbetjent, da han drog til Sæd. Her er han i fuld mundering et halvt år før afrejsen.

truffet min forgænger. Han anviste Chr. Martensen som en mand, der ville huse mig, og som sammen med sin kone Dorthea var flinke folk. Denne forgænger havde søgt væk fra Sæd, fordi han var gift og fandt forholdene uudholdelige.

Jeg kom så ind i Sæd og spurgte om vej. Jeg husker, at jeg fik svar på tysk et enkelt sted, men ikke hvor.

Så fandt jeg da hen til Chr. Martensen og hans kone Dorthea. De tog venligt imod mig. Jeg fik et lille kammer anvist og spiste til aften. Så vidt jeg husker, spiste jeg straks den første aften med værtsfolkene i køkkenet. Vi snakkede meget, og Chr. Martensen brugte ustandseligt ordet "jawn" - ja, jawn = netop, kunne jeg forstå. De sagde også la i stedet for da. "La vi kom hjem fra Amerika". Jeg forstod snart efter Blicher, at det måtte være = law. Sådan dukkede det ene danske ord op efter det andet allerede den første aften.

Så ville jeg ned at se på grænsen. Det var jo der, jeg skulle gøre tjeneste og lede kontrolstationen. Jeg gik ned til grænsen og så på broen over grænseåen. Der kom nu en mand med et bredt armbind på, hvorpå der stod bogstaverne C.I.S. Det betød Comission Internationale Slesvig. Han stammede og sagde: "Vil De, De over grænsen?" Det var kommissionsbetjent Albrechtsen. Jeg præsenterede mig, hvorpå han straks slog hælene sammen og var meget ærbødig, og dermed var jeg i funktion som stationsleder.

Toldvæsnet havde en barak, men det havde statspolitiet ikke. Vi havde vore stempler inde hos tolderne. Det gik selvfølgelig galt. Gendarmerne og politiet stod på den nøgne landevej. Jeg klagede, men det tog naturligvis et par måneder, før vi fik en barak.

Hvad, der interesserede mig meget, var sproget, der blev talt i Sæd. Det var jysk med en del tyske ord i. Jeg opdagede snart, at de tyske ord var ord af en højere orden. Ord for tænkte ting: ansvar, fornøjelse, skat, valg og religiøse begreber. Kvinderne talte ubehjælpomt tysk, mændene med mange soldater-udtryk. Husk på, det var lige efter krigen. Men de var meget stolte af deres tyske brokker.

Jeg var til selskab med mine værtsfolk, og vi legede en selskabsleg, hvor vi skulle slå hinanden på kinden og sige: "Ich schlage dich, und du merkst es nicht". Vi skulle på den måde blive sorte i hovedet, når en fra selskabet hemmeligt havde sværtet sin finger i sod. Da turen kom til mig, sagde en kone på dansk: "Jeg slår dig, og du mærker det ikke" - for, som hun sagde, "det kan da ikke hjælpe at snakke tysk til ham. Det forstår han jo ikke". Min værtinde gjorde opmærksom på, at jeg talte bedre tysk, end de gjorde. Konen så helt beundrende på mig. "Jo", fortsatte min værtinde, "Den (han) er helt gerissen (klog). Han kan også snakke engelsk med far". (Ægteparret havde været nogle år i Amerika).

Tallene gav anledning til et særligt studium. Små tal til hen i trediverne var danske. Større tal højtyske, hvis det var skat, det drejede sig om, men hvis det var priser plattysk, således:

50 føfti, 60 søsti, 70 søventi, 80 nagenti, 90 negenti, 100 hundert.

Desuden anvendtes i flæng de små tal på plattysk. Således 85 = fiv und tagenti eller fem og tagenti.

Eksempel: "Æ var til mærken i gor og op i æ luftschaukel. De kost fiv und søventi pe. Æ blev hielt dose ved'et". = "Jeg var til marked i går og oppe i luftgyngen. Det kostede 75 pen-

ning. Jeg blev helt svimmel af det”.

Der fandtes ingen dansk skole i byen. Den tyske skole havde ca. 70 børn, alle i én klasse. Der var lige kommet en ny ung lærer ved navn Mathiesen. Min værtinde kom hjem og havde talt med ham på gaden. Hun sagde: “Han spiller sig op og snakker tysk. Det behøver han da ikke. Vi ved godt, at han er fra Rudbøl”. Men tysk var han alligevel.

Det var de næsten alle. Der var kun 4-5 familier, der var danske, og det var mest fattige folk, som var holdt nede af de større gårdejere. En enkelt større og anset gårdejer, som hed Chr. Lorenzen, var dansk, bevidst dansk. Men da han var optant, kunne han jo risikere udvisning med 24 timers varsel. En anden dansker var Chr. Petersen. Han havde en mindre ejendom, men sad godt i det. Han var mest dansk, når han var fuld. Så bandede han “Dævlén brækk mig”. Han var stor og meget stærk. Man sagde om ham i byen, at han slog som når en helmus sparker. Hans danskhed var rent følelsesbestemt. Jeg hørte ham engang diskutere politik med en anden. Han hævdede da, at han var slesvig-holstener, men mente åbenbart, at han var slesviger. Ved afstemningen i kroen skulle han læse valgresultaterne op (altså ved den store afstemning om tysk eller dansk). Han læste: “æ våhlbetingelser”, og så kom tallene. Det kunne min vært forstå var galt. Han kunne jo have sagt: “æ wahleregebnisse” - det havde alle jo forstået.

Jeg gik faktisk og blev ret populær i byen. Min værtinde Dorteia var mig en god fortaler. En dag spurgte hun mig i enerum, om det var ægte tænder, jeg havde. Det havde været på tale ved en konebørsel, hvilket vil

sige en komsammen efter en dåb, faktisk en slags barselsstue, men lidt bedre organiseret end Holbergs. Ja, det sagde jeg nok, men de andre mente, at det var falske tænder, så godt de så ud.

Jeg ville have lidt samkvem med befolkningen og fik et bal organiseret i Tønder. Et par regimentmusici spillede, og gendarmerne fra Sæd var med og inviterede piger fra byen. Jeg havde inviteret kromandens datter, og nævnte Dorteia gav mig nøjagtige oplysninger om formueforhold osv. De var nu ikke videre gode. Derimod anbefalede hun varmt en datter af Chr. Lorenzen, som var dansk storbonde. Der er en gård ved hende, hun er eneste datter. Før jeg kom på visit i hjemmet, blev hun forlovet med Jørgen Jørgensen, der havde været soldaterkammerat med hendes broder, som faldt ved Verdun. De havde aftalt ægteskabet i skyttegraven, og jeg følte mig absolut ikke forbigået.

Jeg var så leder af stationen et års tid. Om vinteren havde jeg en politiskole i Tønder. Det var de nævnte C.I.S betjente, der var elever. De skulle jo navnlig lære at skrive rapporter på dansk, og det var egentlig forbavsende, så godt de kunne i betragtning af, at de fleste aldrig havde fået en times undervisning i dansk. Men de fleste havde jo læst Flensborg Avis, og nogle havde fået hjælp af forældre og bedsteforældre. En enkelt elev var fra Angel, han kunne kun tysk og gjorde ikke forsøg på at lære dansk. Ham droppede jeg, men de andre skrev jeg mere eller mindre pænt om. Men det var morsomt at have disse elever, der alle havde været tyske soldater og derfor knaldede hælene sammen hvert øjeblik.

Da der var gået nogen tid, fik jeg en

hel lejlighed, idet en sal hos gårdejer Pørksen blev delt i to dele - en dagligstue med nye lædermøbler og et sovekammer. Jeg fik også mit chatol, som jeg havde købt i Haderslev i tysk tid, og var nu helt møbleret. Jeg holdt små selskaber for ungdommen. Det var mest gendarmen og byens piger. Det var til at græde over, hvor for-tyskede befolkningen var. Alle sange var tyske - mest soldatersange. Jeg fik efterhånden et repertoire af tyske folkesange. De blev lært udenad, for det var skik og brug - alt skulle kundes udenad. Når jeg senere ved gilder og komsammen skulle synge for, var rækkefølgen mest således:

'Am Brunnen vor dem Tore', 'Jens Vejmand', 'Sah ein Knab' ein Röslein steh'n', 'Det var en lørdag aften', 'O alte Burschenherrlichkeit', 'Julia, Julia'. En sang med stumper som: 'in der Heimat - da geb's ein Wiedersehen', varieret på hundrede måder. 'Jeg er en

simpel bondemand', 'Lorelei' osv.

Sangene ledsagedes af nydelsen af grogger, det var en drik, der passende kunne nydes ved alle lejligheder. Skulle der holdes tale, skulle det være på tysk med tillærte flotte tirader og schwung på. Ellers dueede det ikke. Indholdet kom det ikke så meget an på.

Beboerne i Sæd var faktisk en sydslesvigske gruppe uden spor af dansk indslag, altså bortset fra det danske sprog, som mærkværdigvis havde holdt sig på trods af tysk skole og kirke.

Jeg kom som sagt til byen 1. juni. Den 1. november vågnede jeg ved at høre børn synge 'Nu falmer skoven trindt om land'. Det var tjenestemændenes børn, der havde fået en lærer og et lille rum ved siden af min lejlighed til en lille skole på 6-7 børn. Det var uden tvivl første gang denne sang blev sunget i Sæd. Læreren hed Skræddergaard - senere skulle jeg overtage hans bestilling. ■

Der skulle samarbejdes med gendarmene og andre lokalt ansatte. Dette billede er fra vagtbarakken i Sofiedal.

Foto: Privat.

Straffelejren

Henrik Skov Kristensen: 'Straffelejren. Fårhus, landssvigernes og retsopgøret'. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, København 2011, udgivet i samarbejde med Nationalmuseet. 649 sider, ill. Pris: 400 kr.

Det er en fantastisk spændende bog ledere af Frøslevlejrens Museum har skrevet, spækket med informationer og hele tiden diskuterende og analyserende. Det er en fyldig bog på 640 sider - desværre uden indeks - men læseren holdes hele tiden fanget af den dramatiske historie.

Bogen består af 20 kapitler, som er delt op i tre hovedafsnit, det første omhandlende overgangstiden fra Frøslevlejren som interneringslejr til den egentlige straffelejr for dømte landssvigere fra hele Danmark i det andet hovedafsnit. Det tredje og sidste hovedafsnit diskuterer Fårhus' betydning som symbol, hvor forfatteren specielt ser på det tyske mindretals forhold omkring begrebet 'Fårhus-mentalitet'.

En af de ting, som er med til at gøre bogen så stofmættet, er de mange sektioner med sidehistorier ind imellem de forskellige kapitler i det andet hovedafsnit. De er simpelthen fremragende. Her præsenterer forfatteren en lang række fangeportrætter for at se på, hvad de blev dømt for?

Skov Kristensen starter først sektionerne med fangeportrætter med helt generelt at berette om f.eks. frikorpsfolk og andre frontsoldater, som meldte sig frivilligt til Waffen-SS. Han diskuterer her, i hvor høj grad det var i overensstemmelse med dansk lovgivning. Han ser på, hvor mange af fangerne, som havde været med til folkedrab og KZ-vagttjeneste og gør en masse ud af aktiviteterne som Zeitfreiwillige og deltagelse i Selbstschutz. I det hele taget får Skov Kristensen klart dokumenteret, at det ikke var uden grund, at de fleste blev internerede og senere dømt for landssvigeraktiviteter.

Men bogen får også fint gjort opmærksom på, at der i starten var store problemer med så pludseligt og uforberedt at skulle i gang med retsopgøret. Selvfølge-

lig tager han også fat på den klassiske diskussion om lovene med tilbagevirkende kraft, om der havde eksisteret krigstilstand mellem Danmark og Nazi-Tyskland m.m., men han får gang på gang understreget, hvad alternativet kunne have været i form af selvtaget, mord og fordrielse, som det skete mange andre steder. Han får også dokumenteret, at retsopgøret foregik på en retsstats præmisser, hvor den enkelte blev dømt individuelt for sine handlinger og ikke for sine holdninger. Det er også en kvalitet ved bogen, at forfatteren så klart får vist, at mange af de dømte kunne være blevet dømt efter gældende dansk lov, hvor straffene så havde været meget hårdere! Det er ligeledes Skov Kristensen magtpåliggende gang på gang at gøre kritikerne opmærksom på årsagerne til retsopgøret: at den tyske besættelsesmagt havde sat lov og ret ud af spillet, hvad de dømte landssvigere havde accepteret og udnyttet. Retsopgøret var således i højere grad af politisk karakter et udtryk for befolkningens retsfølelse, end det juridisk var i overensstemmelse med ideelle retsprincipper. Men de dømte landssvigere gjorde selv først krav på retsstaten, da de var ofre, men var ligeglade med den, da de selv var bødlerne.

Alligevel må man i dag jo nok konstatere, at mange fik hårde domme i den første befrielsessommer, hvor ønsket om hævn var allerstørst. Og især var det klart, at mange af frontsoldaterne fik urimelige domme i forhold til, hvordan vi ville bedømme det i dag. Men hvad legitimerede overhovedet, at man skulle bekæmpe kommunisterne? Hvad havde Sovjetunionen gjort Tyskland - eller for den sags skyld Danmark? Hvem var den aggressive part, og hvem var offeret?

Det er bogens store kvalitet, at den ikke viger uden om det ømme problem med det tyske mindretals 'Fårhus-kompleks'. Tværtimod. Det går som en rød tråd gennem hele bogen. Og det demonstrerede Skov Kristensen også på det tyske mindretals nytårsstævne på Sankelmark i januar 2012, hvor han fastholdt, at dele af det tyske mindretal, og i hvert fald ledelsen,

havde støttet det udemokratiske og forbryderiske Nazi-Tyskland og optrådt dybt illoyalt over for den demokratiske danske herbergsstat med bl.a. krav om grænserevision og opbakning til Hitlers forbryderiske krig. Og det er jo en kvalitet ved det moderne demokratiske tyske mindretal, at hele den unge generation har blik for disse forhold, de fleste af de modne lige så, selv om der åbenbart stadig er enkelte 'Ewich gestrigen' tilbage. Men det er ikke noget nyt - undtagen for afdankede journalister.

Skov Kristensen slutter sin fine bog med en diskussion om et Fårhus-museum, som for alvor tonede op igen i 1994 - selv om Siegfried Matlok nu mener, at man "aldeles ikke (har) krævet noget Fårhus-museum". Men lad os få det som et supplement til eller en udvidelse af Frøslevlejrens Museum, hvis vi blot kan være sikre på, at det bliver Henrik Skov Kristensen, som kommer til at stå for indretningen af det!

Jørn Buch

Sønderjylland A-Å

Inge Adriansen, Elsemarie Dam-Jensen og Lennart S. Madsen (red.): 'Sønderjylland A-Å'. *Historisk Samfund for Sønderjylland, Aabenraa 2011. 439 sider. Indbundet, illustreret i farver. Pris: 248 kr. for medlemmer, bogladepris 348 kr.*

Er det egentligt nødvendigt med et leksikon om Sønderjylland i fortid og nutid, om sønderjysk historie og kultur osv.? Kan man ikke finde den slags oplysninger i eksempelvis Den Store Danske Encyklopædi (bind 1-20, 1994-2001), også kaldet Nationalencyklopædien, som med sit tillæg (bind 1-2, 2002/2006) og registerapparat (bind 1-2, 2003) løber op på i alt 24 høje, forholdsvis teksttunge bind med i alt ca. 14.500 sider? Et svar på dette spørgsmål gives i det følgende.

En præsentation af det her anmeldte værk turde være unødvendigt; en sådan findes hos Adriansen et al. i Sønderjysk Månedsskrift (2011), nr. 8, side 295-302. Sammesteds, på bagsiden, findes tillige et

bidrag af Lars Henningsen, som handler om de muligheder for informationssøgning, folk havde - eller ikke havde - før udgivelsen af Sønderjylland A-Å (i det følgende forkortet: SAA).

At værket er det "første regionale leksikon i Danmark", som det hedder på omslaget, er ikke rigtigt. Der findes skam leksikografiske opslagsværker i bogtrykt form med et lignende koncept på dansk, f.eks. Både og københavnerens havn fra a til å (2001), som er et opslagsværk med en causerende, men interessant gennemgang af ord, historie, huse, mennesker og meget andet fra Københavns Havn gennem 800 år. Online findes bl.a. Århus leksikon (1997ff), Helsingør leksikon (2008ff) og Aalborg leksikon (2009ff) - disse indeholder såvel korte som længere artikler om natur- og kulturlandskabet, om veje, bygninger, foreninger, virksomheder, institutioner, begivenheder mv., og nogle af værkerne er endda, ikke ulig SAA, kommet i stand via et samarbejde mellem bl.a. det lokale stadsarkiv og det lokale byhistoriske museum. Det, jeg imidlertid kan fastslå, er, at der, så vidt jeg ved, ikke findes et tidligere dansk værk af en lignende type, som med hensyn til omfang, indhold og videnskabeligt ambitionsniveau kan måle sig med SAA.

Når et leksikografisk opslagsværk ikke indeholder det opslagsord, som brugeren søger, kan man kalde opslaget søgningsnegativt. I modsat fald kan man kalde opslaget søgningspositivt. I forlængelse heraf kan man tale om opslagspotentiale: et målbart udtryk eller indikator for datatilgængelighed - kan udregnes som procentsats af et antal succesopslag i forhold til ikke-succesopslag under en given søgesession og svarer delvis til en internetsøgnings hits, dvs. 'træffere'.

En stikprøveundersøgelse af nogle af de første sider (alle artikler begyndende med bogstavet A/a, side 11-33), nogle af de midterste sider (alle artikler begyndende med K/k, side 193-220) og nogle af de sid-

fortsættes side 290

I dialog med proces og form

Af Merete Essenbæk

FRA 6. OKTOBER TIL 30. DECEMBER 2012 viser Museum Sønderjylland - Arkæologi Haderslev i samarbejde med Haderslev Kunstforening kunstudstillingen 'Form - dialog - proces' med keramiske værker af kunstnerparret Heidi Guthmann Birck og Aage Birck. Lørdag den 20. oktober vil de to kunstnere selv vise rundt i udstillingen.

Heidi Guthmann Birck og Aage Birck har tænkt, formet og frembragt unika i snart mere end 50 år. Siden midten af 1960'erne har de to kunstnere delt bo og værksted og deltaget i separat- og gruppeudstillinger over hele verden. Begge er de optaget af at udforske materialets ultimative muligheder, finde formernes moder - teknisk såvel som kunstnerisk - og hele tiden er det i en konstant vedvarende kreativ dialog med det værende og kommende og med hver sit stærkt personlige formsprog.

Heidi Guthmann Birck udforsker og udfordrer skulpturen og i særdeleshed den menneskelige figur og det menneskelige væsen i dyrefiguren. Aage Birck er optaget af objektet i form af beholderen og dennes dialog med andre former fra andre tider, steder og fag.

Heidis menneskedyr

Der er en finurlig, underfundig og dyb humor i mange af Heidi Guthmann Bircks værker. Figurerne taler til beskueren, de kalder på at blive rørt fysisk og psykisk. De er påtrængende, og man kan ikke lade være med at snakke med dem - åbenlyst eller som en indre dialog. Heidis figurer er fulde af mystik og poesi. De er virkelige, og alligevel er der tydelige

træk til en drømmeverden, som ikke kun er kunstnerens, men så arketypisk, at vi alle kan være med.

Aages værktøj

Aage Bircks værker er også spækket med humor og dialog. Karakteristisk for hans udtryk er den enkle spændte form, der til stadighed udfordrer den klassiske grundform. Der er kanter og hjørner i Aage Bircks værker, der synes så nøjagtige, at betragteren funderer over, om de mon alle er brikker i et kæmpestort puslespil, der omfatter alle Aage Bircks værker. Det underfundigt kreative kommer til udtryk i Aages brug af ting og sager i værkerne. Gammelt slidt håndværktøj eller etnografiske redskaber tages ud af deres oprindelig funktion og får gennem kunstnerens unikke kreativitet og lerets form nyt liv og udtryk. Aage Birck er på den måde optaget af historiens vingesus, som han aktivt og originalt bringer ind i fremtiden.

Heidi Guthmann Birck og Aage Bircks værker kan også opleves uden for museets fire vægge et utal af steder i ind- og udland og ikke mindst på deres galleri i Slotsgade i Haderslev. ■

Arkæologi Haderslev

Hele 2012 Arkæologi Haderslev fylder 125 år i 2012. Det fejrer museet ved at afsløre en ny historie, hver uge året igennem om et sted i Sønderjylland. 22 af de 52 fortællinger bliver også fortalt af arkæologerne på stedet, hvor det skete. Alle historier og de nøjagtige mødesteder til alle foredrag finder man på:
www.oldtidsglimt.dk og mobil app'en oldtidsglimt.

6. okt. - 30. dec. 'Form - dialog - proces' - Kunstudstilling med keramiske værker af kunstnerparret Heidi Guthmann Birck og Aage Birck.

Cathrinesminde Teglværk

25. maj - 28. okt. 'Danfoss og omegn' - Sommerens særudstilling.

Kunstmuseet Brundlund Slot

6. sep. - 20. jan. 2013 Helle Frøsig - Spilmesterens aften. Med udgangspunkt i Hermann Hesses roman Glasperlespillet fra 1943 har Helle Frøsig skabt seks installationer til rummene på Brundlund Slot.

Sønderborg Slot

Fra 23. mar. Ny permanent udstilling: 'Folkeafstemninger og genforening 1918-1920'.

23. aug. - 30. dec. 'Danmark set fra grænserne' - Fotoudstilling med billeder af fotokunstneren Nicolai Howalt.

Kulturhistorie Tønder

9. jun. - 1. apr. 2013 'Liv og sjæl i gamle huse ... Bygningskultur i Vestslesvig'.
Drøhses Hus, Tønder

30. mar. - 29. dec. 'Døbt i Tønderknipling' - Dåbskjoler med Tønderkniplinger.

30. mar. - 29. dec. 'Fra storhed til forfald' - Om kniplingsindustrien i Sønderjylland fra 1600-tallet til 1800-tallet.

30. mar. - 29. dec. 'Bord dæk dig!' - Kniplede bordtekstiler.

Højer Mølle

Fra 1. apr. 'Det daglige brød' - Mel, brød og bagning i Danmark gennem 2000 år.

Skærbæk Museum

Fra 12. maj Nyopsætning af Rømmøstuer.

Kunstmuseet i Tønder

15. sep. - 13. jan. 2013 Carl Magnus og Richard Mortensen - 'Kontrapunkt'.
Naturhistorie og Palæontologi, Gram

12. feb. - 23. dec. 'Dyrene fra Siriuspasset' - Udstilling af fossiler fra Grønland.

Bliv løbende opdateret på

fortsat fra side 287

ste sider i SAÅ (alle artikler begyndende med V/v, side 399-406) gav følgende resultat: Af de i alt ca. 170 artikler viste det sig, at ca. 100 kan slås op i både Nationalencyklopædien og i SAÅ, mens ca. 70 kun kan slås op i SAÅ. Det betyder, i hvert fald såfremt bevisbyrden pålægges denne stikprøveundersøgelse, at ca. 40 pct. af indholdet i SAÅ ikke er at finde i Nationalencyklopædien.

Et kort svar på det indledende spørgsmål bliver derfor, at SAÅ har et godt opslagspotentiale og må siges at være et i høj grad nyttigt og nødvendigt opslagsværk, da det for op mod 40 procents vedkommende indeholder oplysninger, som ikke kan findes i det største danske universalleksikon fra nyere og nyeste tid (Nationalencyklopædien), som de fleste almindelige mennesker i dag med al sandsynlighed ville gribe til som noget af det første - og måske sidste - når de søger oplysninger med tilknytning til Sønderjylland.

Loránd-Levente Pálfi

Stort og småt fra Gråsten

Gerd Conradsen (red.): 'Stort og småt fra Gråsten især et livsbillede af vores stamfader Otto Friedrich Ahlmann'. Samlet af Johannes Ahlmann. Gråsten 2011. 130 sider, ill. Pris: 85 kr.

Bag titlen gemmer sig en oversættelse af bogen 'Allerlei aus Gravenstein', der blev udgivet ca. 1930. Nu er den oversat af Gerd Conradsen og udgivet af den aktive lokalhistoriske forening i Gråsten. Det er, som titlen siger, en bog om store og små forhold i Gråsten, men nok så meget er det historien om Otto Friedrich Ahlmanns storhed og ikke mindst hans fald efter Treårskrigen. Faldet tilskrives det forhold, at kongen efter Treårskrigen ikke ville forny den slesvig-holstenske storkøbmands koncession på handel, så Ahlmann var tvunget til at afhænde sin købmandsvirksomhed.

Det er blevet en fin udgivelse, men jeg savner, at den flittige lokalhistoriker Gerd

Conradsen havde været lidt mere generøs med at dele ud af sin viden og fortalt lidt om baggrunden for udgivelsen af den oprindelige tyske udgave. kf

Rødning kommune 1970-2006

Niels Chr. Andersen (red.): 'Rødning Kommune 1970-2006'. Rødning 2011. 86 sider ill. Pris: 50 kr.

Der er godt gang i de lokalhistoriske værksteder for at beskrive kommunestyret i perioden 1970-2006. Ikke uden grund. Det er en periode, hvor velfærdstaten for alvor blev udbygget, blomstrede og oplevede sine første krisetegn.

Nu er turen kommet til Rødning, hvor journalist Niels Chr. Andersen har påtaget sig opgaven at skrive en nekrolog over de sidste 36 års kommunestyre i Rødning. Det har han gjort godt. Første halvdel af bogen er viet kommunens historie fra oprettelsen til nedlæggelsen ved udgangen af 2006. Derefter er bogen viet de enkelte sogne, hvor en række interviewede personer fortæller om udviklingen i deres sogn. Endelig slutes der af med en oversigt over borgmestre, kommunaldirektører og kommunalbestyrelser, i nævnte rækkefølge!

Det er begrænset, hvor dybt man kan komme ned i de mange emner på den sparsomme plads, men Niels Chr. Andersen har en fin næse for at slå ned på de centrale emner og begivenheder, selv om man kunne ønske, at interviewene var blevet fulgt op med arkivstudier. Forfatteren skriver, at tiden ikke var moden til at overskride Kongeåen i forbindelse med Kommunalreformen i 1970. Dette er ikke korrekt. I vest blev de tre sønderjyske sognekommuner Hvidding, Roager og Spandet sammenlagt med Ribe Kommune, og i øst blev de tre kongerigske sognekommuner Taps, Vejstrup og Hejls sammenlagt med Christiansfeld. I det perspektiv blev etableringen af Vejen Kommune i 2007 den endelige konfirmering af ønsket i 1920 om en udslettelse af Kongeågrænsen. kf

GRÆNSEFORENINGEN

FOR EN ÅBEN DANSKHED

- Demokrati, ytringsfrihed og ligestilling gælder for alle, også i forholdet til mindretal.
- Forankring i egen kultur er en forudsætning for at have forståelse for andre kulturer.
- Kulturelle mindretal er en vigtig ressource i et demokratisk samfund.
- Dansk sprog og kultur styrkes i mødet med andre sprog og kulturer.

Du er velkommen til at kontakte dine lokale formænd:

Sigrid Andersen
Rangstrupvej 20
6534 Agerskov

Jens Andresen
Tingvej 2
6535 Branderup

Andreas Brandenhoff
Vollerupvej 45
6392 Bolderslev

Erik Heissel
Venbjerg 33
Djernæs
6100 Haderslev

Kirsten Fanø Clausen
Brobølvej 7
Blans
6400 Sønderborg

Det er Grænseforeningens formål at støtte danskheden i grænselandet, særligt syd for grænsen, at udbrede kendskabet til grænselandets forhold samt at bevare og styrke dansk sprog og kultur.

Tlf. + 45 33 11 30 63 • info@graenseforeningen.dk • www.graenseforeningen.dk

“Æ skomaghe pot æ skrærre i æ sæk å køo ham hæn te de mølle-bæk ...”

SÅDAN LYDER STARTEN på en sønderjysk dialekt-skæmtevis, som endnu var kendt i Sønderjylland o. 1980, hvor den blev sunget af bager Niekolaus Clausen i Rise ved Rødekro. Visen har rødder i en visetradition, der kan føres tilbage til 1500-tallet, ‘møller-datterviserne’, som kendes i utallige versioner fra forskellige steder i Europa.

Folkemindeforskeren Evald Tang Kristensen (1843-1929) placerede disse viser i gruppen ‘Om kjærestebesøg’. Et fællestræk er, at hovedpersonen er en mølledatter, der er lidt løs på tråden, og derfor er det muligt at komme i lag med hende, hvis man bare kan komme ind i møllen. I mange viser gemmer bejleren sig i en møllesæk, som bliver stillet ved siden af mølledatterens seng. Når lyset bliver slukket, kan legen begynde, men den gamle kælling, som ligger på bænken eller står i krogen, har hørt, hvad der er på færde, så hun råber op og lover bejleren, at i morgen skal han lande i mølledammen i sin sæk. Der er forskellige afslutninger på visen. I den før omtalte sønderjyske version ender historien med, at mølledatteren får tvillinger: “Og de voksede op og de blev stoor - dæn jænn bløw en faar å dæn an bløw en moor...”.

Umiddelbart virker disse sange som rene vrøvleviser, men der er mening i galskaben. Mølleren var ofte en af sognets rigeste mænd, og hans rigdom kunne måske skyldes, at han havde toldet lidt rigeligt med sin toldekop i møllegæsternes sække, så

misundelsen kunne være stor. Netop hans position som en velhavende og magtfuld mand gjorde imidlertid, at han kunne være svær at få ram på. Et ømt punkt kunne dog være datterens gode navn og rygte, og der kom folkeviddet så ind med viserne om den slemme datter: Kunne man ikke tryne faderen, kunne man i hvert fald fortælle saftige historier om datteren!

Frygten for mølleren var i middelalderen nok ikke kun knyttet til møllerenes økonomiske formåen, men også til det faktum, at han havde magt over f.eks. vandkraften, som man forbandt med noget farligt og overnaturligt. Der findes også mange ordsprog, som knytter sig til mølleren person og rigdom, måske især den rigdom han har opnået på andres bekostning. I Slesvig-Holsten har man bl.a. sagt: “Hvis man putter en skrædder, en linnedvæver og en møller i en sæk og slår løs på dem med en knippel, så rammer man altid en kæltring” og “Bonden, mølleren og bageren er de sidste, der dør af sult!”

Romantikens digtere beskæftigede sig også med mølledøtrene, især ulykkelig kærlighed til mølledøtre, f.eks. i ‘In einem kühlen Grunde’, hvor jeg-personen er blevet svigtet af en mølledatter. Hver gang han nu hører et møllehjul, mindes han hende og ønsker, han var død. Også i Schuberts ‘Die schöne Müllerin’ er temaet ulykkelig kærlighed til en mølledatter. ■